

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 7, Sayı: 3, 2023, ss. 298-329/ Volume: 7, Issue: 3, 2023, pp. 298-329

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN* ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

Bilal DELİSER

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Sivas
Assoc. Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet University Faculty of Theology, Department of Interpretation, Sivas/Turkey

bilaldeliser@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-5465-3371

ror.org/04f81fm77

Öz

Tefsirin bir ilim olarak gelişimini ve bugüne nasıl geldiğini görebilmek için onu tarihin içinde okumak daha doğru bir yaklaşım olsa gerekir. Bu vesile ile değişen zaman ve mekânın Kuran’ı yorumlama üzerinde ne gibi etkileri olduğu daha rahat görülebilir. Bu rahat görünümü sağlayan yöntemlerden biri ve belki de en önemlisi yüzyıllık zaman dilimli tabakat/biyografi kitaplarıdır. Tefsir alanında Ömer Nasuhi Bilmen’in (öl. 1883/1971), *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü’l-Müfessirîn* eseri bu alanda Türkçe olarak yazılmış olanların son örneğidir. Bu çalışmada tefsir tarihi yazım tarzlarına kısaca değinildikten sonra, Ömer Nasuhi Bilmen’in hicrî olarak 14 tabakadan oluşan bu eserinin ilk üç tabakası tarihsel arka planlı yüzyıl okumaları ile tahlil edilmiştir. Hicrî ilk üç yüzyılın İslâm bilim ve kültür tarihi açısından önemi yadsınamaz. Çalışmada, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn’in tefsir özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılırken bu dönemlerin tarihsel sınırlarının belirlenmesine de gayret gösterilmiştir. Aynı zamanda tabakalarda verilen bilgiler yeni bir okuma biçimiyle tefsir bilim tarihine hizmet edecek şekilde yorumlanarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Yüzyıl, Tabakât, Tefsir Tarihi, Ömer Nasûhî Bilmen

CENTURY READINGS WITH HISTORICAL BACKGROUND –I: THE FIRST THREE LAYERS OF OMER NASUHI BİLMEN’S GREAT HISTORY OF TAFSİR/ TABAQATÜ’L-MUFESSİRİN

Abstract

In order to see the development of tafsir as a science and how it has come to this day, it should be a more correct approach to read it in history. By this means, it can be seen more easily what effects the changing time and place have on the interpretation of the Qur’an. One of the methods that provide this comfortable view, and perhaps the most important one, is biography books with centuries-old timelines. In the field of tafsir, Ömer Nasuhi Bilmen’s (d. 1883/1971) Great Tafsir History/ Tabaqatü’l-Mufessirîn is the last example of what has been written in Turkish in this field. In this study, after briefly mentioning the historical writing styles of tafsir, the

Geliş Tarihi: 30.08.2023

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1352538

Kabul Tarihi: 15.10.2023

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHI BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN* ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

first three layers of Ömer Nasuhi Bilmen's work, which consists of 14 hijri layers, are analyzed with historical background century readings. The importance of the first three centuries of Hijri in terms of Islamic scientific and cultural history is undeniable. In the study, while trying to reveal the tafsir characteristics of the Companion, Tābī‘in and Tābī‘ū al-Tāb‘in efforts were also made to determine the historical boundaries of these periods. At the same time, the information given in the layers has been presented in a way that will serve the history of tafsir science with a new way of reading.

Keywords: History, Century, Tabakat, History of Tafsir, Ömer Nasuhi Bilmen

Atıf / Cite as: Deliser, Bilal. “Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları –I: Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakatü’l Müfessirîn* Adlı Eserinin İlk Üç Tabakası”. *Apjir* 7/3 (Aralık 2023), 298-329.

Giriş

Ömer Nasuhi Bilmen’in temel İslâm bilimleri alanında vermiş olduğu eserler arasında tefsir bilim dalında en dikkate değer eserlerinden biri *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakatü’l-Müfessirîn* eseridir. Eserin büyüklüğünün önemli yanlarından biri de tarihi ve tarih ilmini öne çıkarmasında yatmaktadır. Günümüz Türkiye’sinde tefsir tarihi adı altında yazılan eserlerin hiçbirinde tarih maddesine rastlanmazken, Ömer Nasuhi, eserinin önsözüne “Tarihin Ehemmiyeti ve Kısımları” başlığı ile başlamaktadır. Tabakat eserleri özü itibarıyla tarih niteliğinde eserlerdir. Tarihi kendilerine konu edinme yükümlülükleri olmalıdır. İbn Haldun, tarihin din ve dünyayı birleştirici özelliğine işaret ederken, din ve dünya işlerini bütünlemek isteyen kimsenin, tarihe başvurmasını ve tarihi kendisine örnek edinerek bu ilimden yararlanmasını ister.¹

Tefsir tarihi, başlangıçtan günümüze kadar tefsir faaliyetlerini, yazılan eserleri ve müfessirleri inceleyen çalışma alanıdır. Tefsirin tarihî seyri, gelişen ve çoğalan tefsir müktesebatı ve bu tefsirlerin metotları hakkında bilgiler tefsir tarihi eserlerinden edinilmektedir. Tefsir tarihi aynı zamanda tefsirin ortaya çıkış ve kuruluş devri hakkında da bilgiler vermektedir. Tefsir yazımı, müfessirlerin Kur’an tefsirine ilişkin özel çalışmaları, ulûmu’l-Kur’ân, tefsir usûlü ve tefsir tarihine ilişkin yazılmış eserler de bu kapsamda yer almaktadır. Tefsir tarihi ile tefsirin tarihsel süreci, zaman içinde tefsir ulemasının tefsire yaptığı katkılar, tarihî verilerle sunulmaktadır. Bu yönüyle ilahî kelâmın açıklanması için en büyük fikrî, ilmi ve felsefî yorumlara saha olan tefsir ilminin seyrini ve inkişafını gösteren bir tarih, elbette pek yüksek ve kıymetli bir konuma sahiptir.

Diğer tarih yazımlarında olduğu gibi, tefsirin geçmişi ortaya konulurken bilgilerin hangi metotla ele alınacağını ve yüzyıllık kadroların içine alınacak şahısları belirleyen tarihin yazarıdır. Tefsir hangi dönemden başlatılmaktadır? İlk tefsir hareketleri nelerdir? türünden sorular tarihinin tasavvuru ile ele alınan konulardır. Aslında tefsir tarihinin konusu tefsir hareketleri, tefsirler ve müfessirlerdir. Müfessirlerin yaptıkları katkılar ele alınırken mezhebi, ideolojik ve siyasal değerlendirmeler devreye girebilmektedir. Bu

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zeki Kadiri Ugan (İstanbul: M.E.B Yay., 1989), 1/18.

bakımdan diğer tarih yazımlarında olduğu gibi tefsir tarihi yazımında da nesnel bir yaklaşımdan söz etmek pek mümkün olmayabilir. Tefsir tarihinde yer alan gelişmeler aktarılırken amaç sadece müfessirleri ve dönemseller hareketleri tanıtmak olmamalıdır. Aslında yapılan şeyin yeni bir okuma olduğunu fark etmek gerekir. Müfessirlerin metotları, bunların zaman içindeki değişimi, bir metodolojinin gelişimi için sarf edilen çabalar, yorumların ve yorumcuların yorumlanması, ilmî, sosyal ve kültürel gelişmelerin tefsir sahasındaki yansımaları tefsir tarihi kapsamındaki araştırmalardır.

Tefsir tarihi yazıcılığı olarak tanımlanabilecek tabakâtü'l-müfessirîn geleneğinin bilinen tarihi Süyûtî'ye (öl. 911/1505) kadar geriye götürülebilmektedir.² Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* eserinin girişinde müfessirlere ait bu tür bir eserin kendisinden önce yazılmadığını ifade etmiştir.³ Süyûtî aynı zamanda tabakat konusuna *el-İtkân* adlı eserinde bir Kur'an ilmi olarak yer veren ilk kişidir.⁴ Ne var ki Süyûtî ve öğrencisi Dâvûdî'nin eserleri alfabetik biyografi yazıcılığı türünden tabakat eserleridir. Tabakat kavramının tanım ve içeriğine uygun tarzda derece, sınıf ve dönem ayırımı yaparak oluşturulan *Tabakâtü'l-müfessirîn* eserleri Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (ö. 1095/1684 ile başlamış, Ömer Nasuhi Bilmen ve diğer yazarlarla günümüze kadar devam ettirilmiştir. Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına alternatif olarak ortaya çıkan ve *konulu tefsir tarihi* veya *tefsir ekolleri tarihi yazıcılığı* diye adlandırılan tefsir tarihi yazım tarzı ise son yüzyılda dünyada ve ülkemizde yazılan tefsir tarihi yazımını etkilediği söylenebilir.⁵ Tabakat eserlerinin yüzyıllara göre tasnif edilmesi yalnızca bir seçenektir ziyade nüzul döneminden itibaren geçen sürenin kaynaktaki bilgiye olan uzaklığını ifade etmek üzere yapılmış tarih bilinçli bir tasnif olarak görülebilir.⁶

Tabakâtü'l-müfessirîn eserleri, tefsir ve müfessirler hakkında kaleme alınmıştır. Söz konusu eserler, tarih içinde önemli roller üstlenmiş müfessirleri bir araya getirmektedir. Ancak yeni bir okumayla bu eserler sayesinde tefsir ilminin oluşumu, gelişimi, değişimi ve kesintisiz bir süreç olarak günümüze gelişi takip edilebilir. Sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinin tarihî sınırları belirlenerek tefsir ilminin oluşum ve gelişimine katkıları belirlenebilir. Bu çalışmada açıklayıcı tali kaynaklara atıflarda bulunulsa da asıl yapılmak istenen şey, elimizdeki metni esas alarak ilk üç tabakanın tarihsel arka planıyla tefsir bilim tarihine katkı sunacak biçimde betimlemesini yapmaktır. Bunu yapmamızdaki amaç ise tefsir ilminin oluşum aşamalarının aydınlatılmasına yardımcı olmaktır.

² Mehmet Suat Mertoğlu, "Süyûtî" (Kur'an ilimleri Kısmı) *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/199.

³ Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk, Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 21.

⁴ Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 252.

⁵ Bu yazım tarzının tarihi seyri ve tefsir tarihine konulu yönelişlerin geniş eleştirisi için bkz. Bilal Deliser, "Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım", *Universal Journal Of Theology* 3/1 (2018), 16-38.

⁶ Enes Temel, "Tabakâtü'l-Müfessirîn Literatürünün Müfessir Kimliğinin Tespitine Katkıları-I: Süyûtî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn'i Bağlamında Tematik ve Metodolojik Bir İnceleme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 399.

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHI BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN* ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

Bu çalışma, tefsir ilminin oluşum tarihini, sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn’in tefsir özelliklerini tabakalar üzerinden yeni bir okuma denemesi olarak değerlendirilmelidir. Çalışmada pratik örnekler verilmekle birlikte daha çok teorik bir çerçeve sunulmak istenmiştir. Çalışmada ilk üç tabakada yer alan müellifler sıralanırken isimlerin karşılıklarına günümüze ulaşmış ulaşmadığına bakılmaksızın kendilerine nispet edilen tefsirler de zikredilmiştir.⁷ Hicrî vefat tarihlerine göre oluşturulan tabakalardaki şahısların sırası Ömer Nasuhi Bilmen’in belirlediği şekliyle aynen korunmuştur. Şahısların milâdi ölüm tarihlerinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi maddelerindeki veriler esas alınmıştır. Milâdi vefat tarihine ulaşamayan şahısların tarihlendirmeleri Türk Tarih Kurumu’nun, Tarih Çevirme Kılavuzundan yararlanılarak yazılmıştır.

1. Tabakat Eserleri ve Ömer Nasuhi Bilmen’in *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü’l-Müfessirîn*’in Yeri ve Önemi

Tefsir tarihi yazımı açısından bakıldığında günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan tefsir tarihlerini genel anlamda iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki biyografi türü olan tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığıdır.⁸ Bu ilk yazım tarzı iki gruba ayrılmaktadır. Birincisi, müfessirleri alfabetik sıraya göre tasnif eden tabakatlar, ikincisi her hicrî asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle ilgili yüzyılda yaşamış olan müfessirleri vefat tarihlerine göre o tabakada tertip ve tasnif eden tabakatlardır. Müellif bu yöntemle yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiş olmaktadır. İkinci yazım tarzı ise, modern dönemde oluşmuş olan konulu tefsir tarihi, tefsir ekolleri tarihi veya tefsir düşünce okulları yazıcılığıdır. Tabakat tarzı tefsir tarihleri genelde *tabakâtu’l-müfessirîn* adıyla anılmaktadır.⁹ Müfessirler ve tefsirleri ansiklopedisi diye adlandırabileceğimiz üçüncü bir yazım tarzı olarak ansiklopedi tarzı tefsir tarihi yazıcılığından bahsedenler de olmuştur. Bu yazım tarzına, Adil Nüveyhiz’in “*Mu’cemü’l-müfessirîn min sadri’l-İslâm hatta’l-asri’l-hâzır*” adlı eseri örnek olarak gösterilmektedir.¹⁰

Günümüze kadar ulaşan ve matbu olarak elimizde bulunan en eski tefsir tarihi eserlerden birisi Celaleddin es-Süyûtî’nin (öl. 911/1505) yazdığı “*Tabakâtu’l-müfessirîn*” adlı eseridir.¹¹

⁷ Ömer Nasuhi Bilmen’in tabakalarda işaret etmediği şahısların tefsir eserleri, Mustafa Yasin Akbaş’ın, *Hadis Edebiyatında Kitâbu’t-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020) adlı doktora çalışmasından yararlanılarak yazılmıştır.

⁸ Bu klasik literatürümüzde hemen her bilim dalının kendi alanıyla ilgili olarak oluşturduğu tabakât adıyla anılan tarih yazım tarzıdır.

⁹ Mesut Okumuş, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve “*Tefsir Tarihi*” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri”, *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu* (İstanbul: yy., 2010), 430.

¹⁰ Okumuş, “Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve “*Tefsir Tarihi*” Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri”, 432.

¹¹ Edirnevî’nin *Tabakatu’l-müfessirîn*’in kaynakları arasında zikredilen ve Kadı Beyzavî’ye ait olan “*Muhtasaru tabakati’l-müfessirîn*” adlı esere henüz ulaşamamıştır. Edirnevî de kendisinin bu esere ulaşmadığını ancak Süyûtî’nin “*Tabakâtu’l-müfessirîn*” adlı eserinde Beyzavî’nin ilgili eserinden nakledilen ibareler bulunduğunu

Eser yöntem olarak alfabetik sırayı dikkate almaktadır. Süyûtî'nin bu eserinde toplam 136 müfessirin biyografisi yer almaktadır. Tefsir tarihi konusunda Süyûtî'den sonra eser yazarlar arasında onun talebesi Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (öl. 945/1538) gelmektedir. ed-Dâvûdî de hocası gibi eserine *Tabakâtü'l-müfessirîn* adını vermiş ve hocasının yöntemine bağlı kalarak, müfessirleri alfabetik sırayı gözeterek zikretmiştir. Eserde 704 müellifin biyografisi yer almaktadır.¹²

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazımını esas alan ve *Tabakâtü'l-müfessirîn* adını taşıyan bir başka eser de Osmanlı devri âlimlerinden Ahmed b. Muhammed Edirnevî tarafından yazılmıştır. Edirnevî'nin vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte ed-Dâvûdî'den sonra hicrî on bir, milâdi on yedinci yüzyılda yaşadığı sonucuna ulaşılabılır. Çünkü Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* isimli eserini hicrî 1095 miladî 1684'te, Edirne'de yazdığını beyan etmektedir.¹³ Edirnevî eserinde es-Süyûtî ve ed-Dâvûdî'nin yaptığı gibi müfessirleri alfabetik sıraya göre değil, her hicrî asrı bir tabakaya ayırmak suretiyle tertip etmiştir. Böylece yaşadığı döneme kadar müfessirleri yüzyıllık tabakalar halinde tasnif ederek incelemiş ve sonuçta yaşadığı hicrî on birinci yüzyılın sonuna kadar gelmiştir. Edirnevî eserinde 13 tabakada toplam olarak 638 bazı araştırmacılara göre 644 müfessirin biyografisine yer vermiştir.¹⁴ Müellif eserin sonunda kitabı 1095/1684 yılında Edirne'de tamamladığını belirtmektedir. Bu onun on yedinci yüzyıl âlimlerinden olduğunu ve eserini ed-Dâvûdî'den sonra yazdığını göstermektedir.¹⁵

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığına bir örnek de Giritli Sırrı Paşa'nın (öl. 1313/1895) Osmanlı Türkçesi ile yazdığı *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* isimli eseridir. Bu eser tabakât ve âdâbu'l müfessirîn konusunu birlikte ele alan küçük bir risale şeklindedir.¹⁶ Eserin *Tabakâtü'l-müfessirîn* kısmında, sahâbe dâhil olmak üzere ilk beş tabakaya ve bu tabakalarda da öne çıkan isimlere yer verilmiştir. Hz. Ali (öl. 40/661) ile başlayıp Ebû Cafer en-Nehhâs (öl. 338/950) ile sona eren risalede 54 müfessire dair bilgi aktarılmıştır.¹⁷

belirtmektedir. bk. Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Salih b. Muhammed el-Hızzî (Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1997), 11.

¹² Dâvûdî'nin bu eserinin geniş değerlendirmesi için bk. Bilal Deliser, "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddin Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve "Tabakâtü'l-Müfessirîn" Adlı Eseri", *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 182-203.

¹³ Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 445.

¹⁴ Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinin geniş incelenmesi için bk. Mehmet Çiçek, "Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* Adlı Eserinin Tefsir Tabakât Literatüründeki Yeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020), 116-142.

¹⁵ Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", 430-431.

¹⁶ Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", 431; bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yay., 1973), 1/180.

¹⁷ Çiçek, "Edirnevî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* Adlı Eserinin Tefsir Tabakât Literatüründeki Yeri", 133.

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHI BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN* ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

Tabakat tarzı tefsir tarihi yazıcılığının bir diğer örneği, Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi’nin (öl. 1344/1929) müfessirleri içerisinde buldukları yüzyıllara göre tertip ve tasnif ettiği *Tefsir Tarihi* adlı eseridir. Bu eser Mustafa Özel tarafından sadeleştirilerek *Tefsir Usûlü ve Tarihi* adıyla neşredilmiştir.¹⁸ Söz konusu eser iki bölümden oluşmakta ve içeriği itibarıyla tefsir usûlü ve tarihini birleştiren bir nitelik taşımaktadır. İlk bölümü usûl konularını ihtiva etmektedir. İkinci bölümde (tabakâtül-müfessirîn) ise Cevdet Bey, müfessirleri sahâbeden başlamak suretiyle her hicrî asrı bir tabaka kabul ederek on üç tabakada ele almıştır. Hz. Ali’den başlayarak Muhammed Abdud (öl. 1905) ile sona eren eserde 98 müfessire yer verilmiştir.

Kâsım el-Kaysî’nin (1876-1955) *Târîhu’t-Tefsîr* adlı eseri, Süyûtî’nin *Tabakâtü’l-Müfessirîn*’deki tasnifi ile başlayan tefsir tarihi yazım geleneğine göre yazılmış çağdaş sayılabilecek diğer bir eserdir. Eser, şekil ve muhteva açısından birtakım eksiklikleri bulunmasına rağmen, Kaysî’nin kendisinin de ifade ettiği ve çağdaşı Cevdet Bey’in *Tefsir Tarihi* adlı eserinde yaptığı gibi; günümüzde ülkemizdeki İlahiyat Fakülteleri’nde okutulan “Tefsir Usûlü ve Tarihi” dersi formatına uygun bir “ders kitabı” niteliği taşıdığı söylenebilir. Tefsir ilminde usûl ile tarih bilgisini birleştiren formatı Kaysî de kullanmıştır.¹⁹

Çağdaş müelliflerden Fencafîrî’nin (öl. 1916-1986) *Neylû’s-sâ’irîn fî tabakâti’l-müfessirîn* isimli eseri, klasik tabakat tarzı tefsir yazımının Türkiye dışında en son örneğini oluşturmaktadır. Fencafîrî, bu eserinde müfessirleri asırlara ayırarak her müfessiri, vefat ettiği asır tabakasının içinde vermektedir. Eserde her yüzyıldaki müfessirlerin hayatları aktarıldıktan sonra ilgili yüzyıldaki tefsir durumu ve tefsir yöntemleriyle alakalı kısa bilgiler sunulmaktadır. Ancak bu değerlendirmelerde yedinci ve on dördüncü asırlara yer verilmemiştir. Vefat tarihlerinde hicrî tarihi esas alan ve 14 tabakadan oluşan eserde toplam 688 müfessir ele alınmaktadır. Müfessirlerin hayatları verildikten sonra tefsirleriyle ilgili kısa değerlendirilmelerde bulunmaktadır. Fencafîrî, ilk müfessir olarak Hz. Peygamber’i ele almakta ve onun Kur’ân’ı tefsir etme görevinin olduğunu âyetlerle ispat etmeye çalışmaktadır.²⁰ Burada dikkat çekici olan durum, Süyûtî ile başlayan klasik tabakat tarzı tefsir tarihi yazımların hiçbirinde Ömer Nasuhi Bilmen’in eseri dâhil, Resûl-i Ekrem tabakalarda müfessir olarak yer almaz. Fencafîrî örneği çağdaş dönemde tefsir ve müfessire yüklenen anlamda bir farklılaşmanın olduğunu göstermektedir.

Tabakât tarzı tefsir tarihi yazıcılığının en seçkin örneklerinden biri de çalışmamıza konu olan Latin harfleriyle yazılmış, Türkiye Cumhuriyeti’nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen’in (öl. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi/Tabakâtü’l Müfessirîn* adlı eseridir. İki

¹⁸ Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, sad. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002).

¹⁹ Mustafa Şentürk, “Kâsım el-Kaysî’nin *Târîhu’t-efsîr* Adlı Eseri ve Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Değeri”, *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 31.

²⁰ Esat Özcan, “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (Temmuz-Aralık 2020), 76-77.

cilt olan eserin birinci kısmı (I, 5-161 sayfaları) usûl-i tefsire, ikinci kısmı (I, II) ise tefsir tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda önce “mümtaz tabaka” diye adlandırdığı ashâbı ele alan müellif, daha sonra vefat tarihlerine göre 14 tabakaya ayırdığı müfessirler hakkında bilgi vermektedir. II. cildin sonunda 663 tefsir kitabının isimleri müelliflerinin ölüm tarihleriyle birlikte listelenmiştir. Bunu 46 tefsire ait ek bir liste takip etmektedir. Toplamda 709 tefsir eseri müellifleriyle birlikte zikredilmiş olmaktadır. Daha sonra da Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili çeşitli ilimlere dair 489 kitabı ve bunların müelliflerini kapsayan bir liste de yer almaktadır. Adı geçen eserin çeşitli baskıları yapılmıştır.²¹ Alanında ilham verici bir eser olma özelliğini hâlâ devam ettirmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, iki ciltten oluşan eserinin birinci cildinde üç bölüm halinde, vahyin mahiyeti ve konusu dâhil, tefsir usûlüne dair geniş açıklamalar yapmıştır. Kur’ân-ı Kerîm’e, Kur’an’ın tefsir ve te’viline, müfessirler için gereken şartlara, Kur’an tefsiriyle yakın ilgisi olan i’râbü’l-Kur’ân, garîbü’l-Kur’ân gibi pek çok ilime ilişkin detaylı bilgiler vermiştir.²² Kur’an ilimlerinden bahseden eserler, Kur’an tarihinden ve tefsir tarihinden bağımsız değillerse, tefsir tarihi eserleri de Kur’an ilimleri ve tefsir usûlü bilgilerinden bağımsız görülmemiştir. Bunun nedeni aslında evvel emirde tefsir dediğimiz şeyin Kur’an ilimleri konularından müteşekkil olmasıdır.

Eserin ikinci ve konumuz olan asıl kısmında ise Kur’an’ın tamamına veya bir kısmına dair tefsir yazmış olan müfessirlerin metotlarına, yüzyıllarına, tefsirlerine, biyografilerine ilişkin bilgiler vermiştir. Ömer Nasuhi, mümtaz tabakayla birlikte Kur’an’a dair eser telif etmiş olan 464 âlimin biyografisine 14 tabaka olarak yer vermiştir. Netice itibarıyla Ömer Nasuhi Bilmen, klasik tabakat usûlüne göre Türkçedeki en kapsamlı müfessir tabakatını kaleme almıştır. Osmanlı müfessirleri hakkında verdiği zengin bilgiler, bir Osmanlı tefsir haritası çizme imkânı verecek kadar zengindir. Bu sebeple o, Türkçe tefsir tarihi yazıcılığının tabakat tarzının en son halkasını temsil etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, müfessirleri ve tefsirleri hicrî takvime göre yüzyıllara ayırarak incelemenden önce, müfessirlerin dokuz mesleğinden/yönteminden bahsetmektedir.²³ Bu

²¹ Rahmi Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163.

²² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/9-161.

²³ Birinci Meslek: Sistemli bir şekilde tefsir yazmamış olan ve mümtaz tabakayı oluşturan sahâbilerin yöntemidir. Hz. Peygamberden öğrendikleri açıklamaları, nüzul sebepleri vb. bilgileri kendilerinden sonrakilere nakletmişlerdir. İkinci Meslek: Birinci tabaka ile kısmen ikinci tabakayı meydana getiren tâbiîne aittir. Sahâbîlerden rivayette bulunarak İslâm ilimlerini yaymaya çalışmışlardır. Said b. Cübeyr’e bir tefsir nispet edilse de müstakil tefsirleri bulunmamaktadır. Bu dönemdekilerin bazılarının rivayetleri kaydedilip toplanarak daha sonradan kendi isimleriyle özlü tefsirler meydana getirilmiştir. Üçüncü Meslek: Tâbiîni izleyen ve ikinci tabakaya mensup bulunan zatlara aittir. Sahâbîlerin ve tâbiînin tefsire dair açıklamalarını bir araya toplayarak rivayet yöntemine büyük bir gelişme sunmuşlardır. Oldukça detaylı tefsirler yazmış ve tefsiri sistemli bir ilim haline getirmişlerdir. Dördüncü Meslek: Üçüncü tabakayı oluşturan kişilere aittir. Bu zatlara, ashâbın, tâbiînin ve tebeu’t-tâbiînin görüşlerini toplayarak tefsirin alanını genişletmişlerdir. Rivayetler arasında karşılaştırmalar yapmış, âyetlerden ilmi metotlarla hükümler çıkarmışlar ve Kur’an’ın ifadelerini dil kurallarına göre de açıklamaya çalışmışlardır. Beşinci Meslek: Dört ve daha sonraki tabakalara

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

meslekleri müfessirlerin mezhep eğilimlerine göre değil, tefsirdeki metotlarına göre oluşturması kayda değer bir durumdur. Aslında bu meslekler çağını ilmî birikim ve yönelişleri hakkında fikir vermektedir. Mesela dil okulları ve belagatin zirvede olduğu çağda müfessirlerin tefsirdeki meslekleri dilbilimsel yöntem olmaktadır. Müfessirlere yöntem temelli yaklaşım, mezhebi eğilimleri merkeze almadığı için, tefsir tarihi yazımında daha bütünleştirici bir yazım şeklidir. Bu bakış açısıyla aynı zamanda meslekler/yöntemler üzerinden ilgili çağı okumak ve yorumlamak kolaylaşmaktadır. Meselâ, Zemahşerî’nin *Keşşafı* yazdığı yüzyıl altıncı yüzyıldır. Üzerine şerh, izah ve haşiyelerin yapılması ise 7. tabakadan sonra görülmeye başlanmaktadır. Yeni bilimsel buluşlar, yeni nazariyeleri dikkate alarak âyetleri tefsir eden çağdaş müfessirlerin ise 13. ve 14. tabakalarda bulunması dikkat çekicidir.

Eserde müfessirler, “mümtaz tabaka” olarak adlandırılan sahâbeden başlanmak sûretiyle on dört tabakada tasnif edilmektedir. Biyografisi verilen âlimin kısaca tanıtılmasından sonra, “meşayihî” başlığı ile müellifin hocaları, “kudret-i ilmiyesi”, “mevkî ilmîsi”, başlığı altında eğitim hayatı, seyahatleri, müellif hakkında diğer âlimlerin övücü sözleri ; “tefsirdeki mesleği” başlığı altında tefsirinin genel karakteri ve ilmî hayattaki yeri, bazen şahsiyeti ve özel hayatı hakkında bilgiler verilmektedir. “Müellefâtı” başlığı altında yazdığı eserler zikredilmektedir. Müfessirin durumuna göre “hadisteki yeri”, fıkhıdaki yeri” gibi özel başlıklar açarak bilgiler sunulduğu da görülür. Ömer Nasuhi, ilgili müellif maddesini yazarken yararlandığı kaynakları “me’ hazlar” başlığı ile verir. Ayrı bir çalışma konusu olabilecek, yazma veya matbu çok geniş bir kaynakçadan yararlandığı görülmektedir. Müellifin mukaddimesinde verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Dâvûdî ve Edirnevî’nin tabakatlarını görme imkânı bulamamıştır.²⁴ Ömer Nasuhi, on dördüncü tabakada, Abduh (öl. 1905), Cemâleddin Kâsımî (öl. 1914), Abdülaziz Çâvîş (öl. 1929), Reşîd Rızâ (öl. 1935), Tantâvî Cevherî (öl. 1940), Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi (öl. 1942), Konyalı Mehmed Vehbi (öl. 1949) gibi çağdaş olduğu müfessirlerin biyografilerine de yer vermektedir. Böylece kendi dönemine kadar gelen müfessirleri kronolojik bir bütünlük içinde zikretmektedir.

mensup bir kısım zata aittir. Bu zatlar yeri geldikçe tefsirlerinde farklı ilim dallarına yer vermişlerdir. İslâm âleminde ilimlerin gelişmesi, düşünce ve felsefenin yayılması farklı ekollerin ortaya çıkmasına sebep olmuş; bazı görüş farklılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Altıncı Meslek: Tefsirlerinde, uzman oldukları alanlardan bahseden ve bunlara ağırlık veren zatlardan yöntemidir. Üçüncü tabaka ve daha sonrasına ait bazı tabakalardaki müfessirler böyledir. Örneğin kimi müfessir tefsirinde dil ve belagata, kimisi kelam, felsefe veya diğer akli ilimlere; kimisi fıkha ağırlık vermiştir. Yedinci Meslek: Kur’ân-ı Kerîm’in bazı sûrelerine tefsir yazan ve detaylı tefsirlere şerh veya haşiyeye yazmakla yetinen zatlardan yer aldığı bir yöntemdir. Beşinci tabakadan sonraki müfessirler burada yer almaktadır. Sekizinci Meslek: Yeni ilim ve teorileri dikkate alan İslâm âleminin uyanışına vesile olacak değerlendirmelere yer veren zatlara aittir. Oryantalistlerin ortaya attığı görüşleri cevaplamışlardır. Dokuzuncu Meslek: Âyetlerin işaret ve inceliklerini açıklamaya çalışmakla yetinen tasavvuf ehli denilen zatlara ait bir yöntemdir. Bu yöntemle yazılan tefsirler işârî tefsir olarak adlandırılmıştır. Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/183-186.

²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/180.

2. Müfessirlerin Mümtaz Tabakası: Sahâbe Asrı /Risâlet dönemi, İman, İtaat ve Amelle Kur'an'ın Emirlerinin Hayatta Uygulanarak Görünür Kılındığı Dönem -Hicrî I. Asır, H. 13-93 M. 635-712 Arası

Tabakatü'l-müfessirîn eserlerinde ilk tabaka çoğunlukla Resûl-i Ekrem'in ismi verilmeden sahâbî müfessirlerin tanıtıldığı görülür. Kişinin eser telif etmiş olmasının esas kabul edildiği çalışmalarda ise daha çok Tâbiîn dönemiyle başlangıç yapılır. Çünkü ilk telif eserler sahâbe sonrasında Tâbiîn veya tebe-i tâbiîn âlimleri tarafından kaleme alınmıştır.²⁵ Ömer Nasuhi de eserinde Resûl-i Ekrem'in ismini zikretmeden tefsire katkısı olduğunu düşündüğü seçkin sahabîlerden oluşan 15 kişilik bir kadroyu ilk tabaka olacak şekilde mümtaz tabaka olarak belirlemiştir. Hz. Peygamberin tedrisinden geçmiş olan sahâbenin müfessir olarak kabul edilmese bile daha sonraki asırlarda doğacak tefsir ilmi ve müfessirlere rivayetleri ile kaynaklık etmeleri sebebiyle burada zikredilmiştir.

Risâlet dönemini ifade etmek için kullanılan asr-ı saâdet terimi genellikle sadece Hz. Peygamber dönemini belirlediği kabul edilirken, bazen de Hulefâ-yi Râşidîn devri, hatta tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devirleri için de kullanılmaktadır.²⁶ Risâlet döneminde (610-632) hiç şüphesiz Kur'an vahyi ve Hz. Peygamber'in uygulamaları, dinî hayatın iki ana belirleyicisidir. Bu dönemde asıl olan tefsir değil iman, itaat ve ameldir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ashabıyla yaşadığı hayat, Kur'an'ın amelî uygulaması olarak ifade edilebilir. Çağdaş zihnin, açıklama ve tefsir problemi olarak algıladığı şey nübüvvet döneminde iman ve itaat sorunu olmalıdır. Çünkü Sahâbenin ellerindeki metin/âyet şimdi diyebilecekleri müşterek bir zamanla iç içedir. Metinle muhataplarının arası henüz açılmadığı için eşzamanlı bir anlama ve uygulama faaliyeti vardır. Tesir faaliyeti aslında metinle muhatapın arası zaman açısından açılmasına paralel olarak gelişecek ve büyüyecektir. Her asır metinle muhatap arasında yeni boşluklar oluşturacak, müfessirler bu boşlukları kapatmak ve doldurmak için önceki asırların bilimsel birikimine dayanarak ve istifade ederek yeni telifler meydana getireceklerdir.²⁷

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından Müslümanların karşılaştıkları iki önemli tehlikeden biri irtidat olayları ise, diğeri bu olaylara karşı verilen mücadelede birçok Kur'an hafızının hayatını kaybetmiş olmasıdır. Bu olaylar karşısında Kur'an'ın zatına yönelik muhtemel tehlikeyi sezenlerden biri hiç kuşkusuz Hz. Ömer'dir (öl. 73/693). Bununla birlikte Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), irtidat olayları karşısında olduğu gibi Kur'an metninin muhafazası konusunda sergilediği kararlı tutumla Kur'an'ın tek bir kitap (Mushaf) haline getirilmesini sağlamıştır. Hz. Osman (öl. 35/656), Kur'an'ın okunuşu hususunda lehçe farklılıklarından kaynaklanan şekli bazı ihtilafların ortadan kaldırılması

²⁵ Abdulhamit Birışık, "Tabakat "(Tefsir), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 290.

²⁶ Abdülkerim Özeydin, "Asr-ı saâdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/501.

²⁷ Ahmet Nedim Serinsu, *Tefsir Tarihi Atlası ve Uygulamalı Haritaları* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 114.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

için, sözü edilen Mushaf’ı çoğaltıp muhtelif vilayetlere göndermiş ve bu suretle Kur’an metni üzerinde çıkabilecek pek çok tartışmanın, daha da önemlisi Hristiyanlık tarihinde görülene benzer apokrif metinlerin vücut verebileceği derin bölünmelerin önüne geçmiştir. İşte bu Mushaf, bundan sonra Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla birlikte şekillenmekte olan İslâm bilim ve kültürüne yön vermeye devam etmiştir.²⁸

Hicrî 1. milâdi 7. yüzyılda tefsirden sistematik bir ilim olarak bahsedilemez ise de belirleyici adımlarının başta Hz. Peygamber olmak üzere sahâbe ve tâbiîn tarafından bu devirde atıldığını özellikle ifade etmek gerekir. Hz. Peygamber, tebyin görevi gereği vahyin kapalı bazı yönlerini açıklamıştır. Bu açıklamalar daha sonra oluşacak olan tefsir ilmine kaynaklık etmiştir. Sahâbeye gelince onlar, İslâm coğrafyasının her tarafında öncelikle Hz. Peygamber'den öğrendikleri şekliyle Kur’an’ı kendi bilgi, görgü ve akli yeteneklerini de ekleyerek hem öğretmişler hem de açıklamışlardır. Sahâbe âyetlerin mana ve maksadını iyi anlamada ve tefsirini yapmada, Hz. Peygamber'in rahle-i tedrisinden geçmeleri ve Kur’an’ın dilini iyi bilmeleri gibi bazı avantajlara sahipti. Kur’an’ın nüzulüne tanık olmaları, âyetlerin inişine sebep olan olayları görmeleri, duygusal atmosferini bizzat yaşamaları, sahâbe lehine zikredilmesi gereken bazı hususiyetlerdir. Sahâbeden İbn Mes’ûd (öl. 32/652) Kûfe’de, İbn Abbas (öl. 68/687) ise Mekke’de ve Taif’te büyük âlimlerin yetişmesini sağlamıştır. Hz. Âişe, (öl. 58/678) Übey b. Ka’b (öl. 33/654) ve Hz. Ali (öl. 60/680) gibi önde gelen sahâbenin bulunduğu Medine ise zaten ilmin beşiği durumundaydı.²⁹

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi Hz. Peygamber’den sonraki ilk dört halife dönemidir ve 632-661 yıllarını kapsamaktadır. Asr-ı saâdet’te dinî bilginin kaynağını Kur’an ve Sünnet teşkil ettiğinden Resûl-i Ekrem’in açıklamaları, uygulamaları ve onayları sahâbe açısından hem dinî eğitim hem dinî konularda bilgilenme ve öğrenim anlamına geliyordu. Bundan dolayı Hz. Peygamber’le uzun süre birlikte kalan sahâbîler aynı zamanda iyi bir dinî eğitim ve öğrenim görmüş oldular. Dinin tebliğinin tamamlanması ve Resûlullah’ın vefatı ashâbı Kur’an’ı koruma, anlama ve yorumlama, sünneti tesbit etme ve öğrenme gayretine sevk etti. Müslümanların, hızla gelişen fetihler sonucunda farklı gelenek ve kültürlere sahip yeni toplumlarla karşılaşması ve yeni problemlerle yüz yüze gelmesi hem sahâbenin Kur’an ve Sünnet etrafında toparlanmasını, hem de bu iki kaynağın yeni problemlerin çözümüne ışık tutacak şekilde yorumlanmasını hızlandırdı. Bu sebeple Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) döneminde Kur’an ve Sünnet etrafında yoğunlaşan bir dinî bilgilenme, bu çerçevede bir anlama ve yorumlama faaliyetinin ön plana çıktığı görülür. Bu faaliyette başta dört halife olmak üzere Kur’an ve Sünnet’i iyi bilen sahâbîler etkin rol oynamış, bu arada onların temsil ettiği farklı anlayış ve temayüller de belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde gerek Medine’de bulunan gerekse dini öğretmek amacıyla Medine dışındaki değişik bölgelere dağılan sahâbîlerin etrafında ilim halkalarının oluştuğu ve dinî yaşayışla

²⁸ Mehmet Özdemir, *Tarihte Müslümanlar* (Ankara: Otto yayınları, 2020), 30-31; Kur’ân-ı Kerîm’in telifi, cem’i ve istinsahı için bk. Bilal Deliser, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 114-126.

²⁹ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 30-31.

bütünleşen bir ilmî geleneğin başladığı bilinmektedir. Dinin anlaşılmasına, Kur'an ve Sünnet'te yer alan hükümlerin yorumlanmasına ve dinî bilgilenmede derinleşmeye yönelik bütün bu çabalar ileride kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi ayrı ilim dalları şeklinde ortaya çıkacak olan dinî ilimler için bir başlangıç teşkil etmiş ve onların oluşumunda vazgeçilmez bir önem taşımıştır.³⁰

Mümtaz Tabakayı Oluşturan Sahâbeler:

1. Ebu Bekir es-Sıddîk (öl.13/634)
2. Ömer b. Hattâb (öl. 23/693)
3. Osman b. Affân (öl. 35/656)
4. Ali b. Ebû Tâlib (öl. 40/661)
5. Übey b. Ka'b (öl. 30/654)
6. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652)
7. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 45/662)
8. Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665)
9. Ebû Hüreyre (öl. 58/678)
10. Abdullah b. Amr b. Âs (öl. 65/684)
11. Abdullah b. Abbas (öl. 68/687)
12. Abdullah b. Ömer (öl. 73/693)
13. Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692)
14. Cabir b. Abdullah (öl. 78/697)
15. Enes b. Malik (öl. 93/712)

Bu tabakada Hz. Peygamber, toplumsal hayatta temel bir otorite olarak rol oynamaktadır. Hz. Peygamber hayatta olduğu için sorunlar ilk kaynaktan çözüme kavuşturulmuş, bu nedenle de isrâiliyata ihtiyaç duyulmamıştır. Mümtaz tabaka, tefsiri Allah adına konuşma olarak düşündüğünden Kur'an hakkında konuşmaktan olabildiğince kaçınmıştır.³¹ Bu dönemde rivayetlerle yetinilmektedir. Hadisler lâfzî ve manevi mütevâtir olarak Hz. Peygamber hangi kelimelerle açıklamışsa o şekilde nakledilmektedir. Bu tabakada yazılı

³⁰ Mustafa Fayda "Hulefâ-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 18/334.

³¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/275.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

değil sözlü kültür hâkim durumdadır. Bu yazının hiç olmadığı ve yazıyı küçümseme anlama gelmemelidir. Çünkü Abdullah b. Amr b. Âs gibi Hz. Peygamber’den duyduğu hadisleri onun huzurunda yazmasına³² izin verilen sahâbîler olduğu gibi, Kur’an Resûl-i Ekrem’in vahiy sekretaryası tarafından Resûl-i Ekrem’in emrinde ve kontrolünde yazılmaktadır. Kur’an’ın varlığıyla ilgili olarak Resûl-i Ekrem’in bizzat müdahalesi söz konusudur. Hz. Ebû Bekir otoriteye bağlılığından dolayı tefsire kalkışmaktan çekinmektedir.³³ Bu tabakada Kur’an’ın zatiyla ilgili tehlikelerin görülüp toplanması fikri gündemdeki en önemli konulardan biridir. Hz. Ömer dönemi artık fetihlerle sınırların genişlediği ve bununla birlikte sorunların ortaya çıktığı bir döneme işaret etmektedir. Farklı kültür ve coğrafi bölgelerden insanlar İslâm dairesine girdikçe toplumsal yapıdaki problemler de çeşitlenmiş ve yeni sorunlar gündeme gelmeye başlamıştır. Hz. Ömer’in, Kur’an’ın toplanması ve korunmasındaki dirayetli tavrı bu döneme damgasını vuran içtihatlardan biridir. Yine Müslüman olan kadına statü istemesi ve tesettür âyetlerinin nazil olması, Hz. Ömer’in tarihi ve olayları iyi okumasıyla açıklanabilecek tavrılarından biridir. Hz. Ömer, ilk Kur’an mektebinin kurucusudur. İslâm toplumunun kurumsallaşmasına yönelik pek çok uygulaması vardır.³⁴ Yedi harf rivayetlerinde Kur’an tilaveti üzerindeki hassasiyetiyle ön plana çıkmaktadır. İslâm topluluğu çeşitlendikçe ve farklı coğrafyalara taşındıkça, farklı dil ve lehçelerdeki insanların okuyuş biçimleri değişik varyantlarda olmaktadır. Böylece kıraat ve yedi harf, bu tabakanın önemli konularından birisidir. Bu sorun Hz. Osman’ın Kur’an’ın istinsahı ve resm-i hat olgusuyla karara bağlanmıştır. Ve kendisine “cemû’l-Kur’an” ünvanı verilmiştir.³⁵ Bu tabakadan gelenlerin hadisleri, Ahmed b. Hambel’in (öl. 241/855) müsnedinde zikredilmektedir. Bu tabakada Ali b. Ebî Tâlip, Ubey b. Ka’b, Abdullah b. Mes’ûd gibi sahâbeler şahsi Mushaflar düzenleyip buralara tefsir mahiyetinde özel notlar düşmektedirler. Tabii ki bu notlar yine Hz. Peygamber’den işitilenin kayda geçirilmesi esasına dayanmaktadır. Hz. Ebû Bekir’in “ebben” kelimesinin tefsirine ilişkin kaygılı yaklaşımını ve Hz. Osman’ın Kur’an ile ilgili yedi harf ve kıraat tasarrufları ve akabindeki istinsah kararını birlikte okumak gerekir. Bazen toplum düşünce ve fikirlere yön verir. Hz. Osman’ı böylesine önemli kararlar almaya sevk eden de Hz. Ebû Bekir’i tefsirden kaçınacak bir tutuma sürükleyen de toplumsal ortamdır. Hz. Osman istinsah olayında önemli görev almıştır. Hz. Osman’ın sadece sözlü değil, görsel ve noter yöntemi uyguladığı söylenebilir. Hz. Ali döneminde ilk kez bâtinî vurguların gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Böylece zahir-batın ilişkisinin tarihsel zemini hakkında fikir sahibi olunması kolaylaşmaktadır. Hz. Ali’nin şahsında tefsir ilmine konu olacak rivayetler yavaş yavaş oluşmaya başladığı görülmektedir. Örneğin; Hz. Ali, “yevmü’l-hacci’l-ekber”, ifadesini kurban günü olarak tefsir etmiştir.³⁶ Bu tür rivayetler, Hz. Ali’ye özel sırlar verildiği iddiası gibi bâtinî yorumların doğru olmadığını gösterir. Bu dönemde rivayet kültürü çok güçlüdür. Öyle ki; Hz. Ebû Bekir’in

³² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/237.

³³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/205.

³⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/209.

³⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/214.

³⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/220.

142, Hz. Ömer'in 573, Hz. Osman'ın 146, Hz. Ali'nin 586 hadis rivayeti söz konusudur. Ubey b. Ka'b 164, Abdullah b. Mes'ûd 848, Ebû Mûsâ el Eş'arî 360 hadis rivayet edilmiştir. Müksirûndan olan Enes b. Mâlik bu tabakanın son üyesidir.³⁷ Ubey b. Ka'b'ın Müslüman olmadan önce Yahudi âlimlerinden olması sebebiyle, bu dönemde İsrâîlî bilgilerin ilk kez girmeye başladığı söylenebilir. Ömer Nasuhi'nin, "Kıraat ilmindeki Yeri" başlığını ilk olarak Ubey. b. Ka'b için açması anlamlıdır.³⁸ Çünkü Ubey. b. Ka'b aynı zamanda Medine'de ilk vahiy kâtibi olanlardandır. Kıraat bahsi Abdullah b Mes'ûd ile devam etmektedir. Ubey b. Ka'b Medine'ye, Abdullah b. Mes'ûd Kûfe'ye Kur'an hocası olarak gönderilmesi, bu dönemde daha çok kıraatlerin Müslümanların zihnini meşgul ettiği ile açıklanabilir. Buradan anlaşılıyor ki Kur'an'ın okunması yani tilavet konusu Kur'an'ın korunmasında önemli görülmektedir ve bu konuda büyük bir hassasiyet söz konusudur. Abdullah b. Mes'ûd, Tekâsür sûresi 8. âyetteki "naîm" kelimesini bulunduğu tarihsel ve toplumsal şartları da dikkate alarak "sağlık ve güvenlik" olarak yorumlamıştır.³⁹ O günkü koşullarda sağlık ve güvenlik politikalarının önemli olduğunu göstermesi açısından bu yorum değerlidir. Aynı zamanda "naîm" kelimesinin farklı toplumsal ve kültürel zeminlerde yeni anlamlar kazanacağı konusunda da fikir vermektedir. Hz. Kur'an sünnet bütünlüğüne işaret eden açıklamalar dikkat çekicidir. Mesela, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber, zalimlere Allah'ın biraz mühlet verdiğini sonra azabının şiddetli olacağını söyleyip, Hûd Sûresi 102. âyetini okumuştur.⁴⁰ Tarihsel ve toplumsal şartlar gereği farklı dillerin öğrenilmesinin öneminin arttığı görülmektedir. Kur'an tefsirinde garip kelimelerin açıklanması ön plana çıkmaktadır. Mesela Kur'an'daki 200 kadar garip kelimenin İbn Abbas'a sorulması ve onun da her bir garip kelimeyi Arap şiiirinden birer beyitle açıklaması, tarihsel şartların yeni olguları beraberinde getirdiğini göstermektedir. Örnek olarak Nafi' b. Ezrak (öl. 65/685) İbn Abbas'a Meâric Sûresi 37. âyetinde geçen عَزِينَ kelimesinin anlamını sormuş İbn Abbas bir Arap şiiiri okuyarak bu kelimenin, "ince halkalar, dağınık fırkalar" anlamına geldiğini söylemiştir.⁴¹ Daha sonraları bu diyalog Kur'an'ın Arap şiiiriyle tefsir edilmesinin ilk örneklerini oluşturacak olan, "*Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak*" adlı eser olarak tarihteki yerini almıştır. Neticede bu tabakadaki her bir sahâbe, Kur'an ve sünnetin sonraki nesillere nakledilmesinde ve bu iki kaynağa dayalı İslâm bilimlerinin doğmasında kaynak şahsiyetlerdir.

3. İslâmî İlimler Açısından Kısaca Hicrî İlk Üç Yüzyıl

Kur'an'ın tamamı Hz. Peygamber zamanında okunmuş ve yazılmıştır.⁴² Bununla birlikte, Kur'an ilimlerine taalluk eden; garîbü'l-Kur'ân, i'câ'zü'l-Kur'ân, mecâzu'l-Kur'ân,

³⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/203-224.

³⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/223.

³⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/226.

⁴⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/229.

⁴¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/243.

⁴² Muhammed b. Bahadır Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 300; Ayrıca, Kur'an'ın indiği dönemde tamamen yazıldığına dair deliller için bk.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI**

müşkilü’l-Kur’ân, hakikat, mecaz gibi Arap diline; Hz. Peygamber’in tefsiri, sebab-i nüzul, muktezây-ı hal, vucûhu’l-Kur’ân, nâsîh, mensûh, mekkî, medenî gibi, tarihsel olgulara taalluk eden bilgiler şifahî olarak nakil yoluyla aktarılmıştır.⁴³ Vahyin inişine şahit olan ve Rasûlullah’ın sohbetlerinde bulunan sahâbiler elde ettikleri bu Kur’ân bilgilerini tedvin etme gereği duymadan⁴⁴ rivayet yoluyla sonraki nesillere aktarılmasında büyük gayretler göstermişlerdir.

Hicrî ikinci asır, İslâmî ilimlerin oluşumu, tedvini, ilk tam disiplinli eserlerin yazılması nedeniyle önemli gelişmelerin yaşandığı ve hemen hepsinin günümüze taşındığı bir dönem olarak görülmektedir. İkinci asırda sahâbe tefsiri diye bir şeyden bahsetmek mümkün değildir.⁴⁵ Bu asır, Tâbiîn ve tebeu’t-Tâbiîn neslinin etkisindedir. Bu dönemde bazı âlimler, Rasûlullah’tan, Sahâbeden ve Tâbiînden rivayet edilen Kur’ân tefsirine yönelik açıklamaları ve bilgileri bir arada toplamışlardır. Bunlardan meşhur olanlar, Hasan el-Basrî (öl. 110/728), Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Yezîd b. Hârûn es-Sülemî (öl. 117/735), Şu’be b. Haccâc (öl. 160/776), Vekî’ b. Cerrâh (öl. 197/812), Sufyân b. Uyeyne’dir (öl. 198/814).⁴⁶ Hepsi de hadis imamlarından olan bu kişiler Kur’ân tefsiri ile ilgili bilgileri nakletmişlerdir. İkinci asır, Kıraat ilminin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Hicrî. I. asrın sonlarından itibaren başlayan kıraat tartışmalarının hicrî II. asırda artarak devam ettiği söylenebilir.⁴⁷ İkinci asır artık doğmuş olan fikhî mezhepler ve fikrî akımların kendi görüşleri doğrultusunda eserler yazdığı bir dönemdir. Şîa, Hâricîler, Mu’tezile ve Mürcie gibi akımlar Emevîler (41/661-132/749) döneminde ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Dönem içerisinde oluşan fikrî akımlar yorumlarında, Kur’ân dilini kendi siyasî, mezhebî tavır ve tutumları doğrultusunda kullanmışlardır. Bu asırda, ilahî sıfatlar, bunların zat ile ilişkisi, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğu, Allah’ın kelim sıfatı ve buna bağlı olarak halku’l-Kur’ân, rü’yetullah gibi felsefî nitelikli sorular tefsire de yansımıştır.⁴⁹

Hicrî üçüncü asır, hadis ilimlerinin yanında tefsir ve Kur’ân ilimleri edebiyatı için önemli gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimidir. Bilindiği üzere İslâmî ilimlerin oluşumu, hicrî

İzzet Derveze, *Kur’ânü’l-Mecîd*, çev.Vahdettin İnce (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 66-84; M. Hamidullah, *Kur’ân Tarihi*, çev. M. Sait Mutlu (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 48-58; İsmail Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîmin Nüzûlü ve Kıraatı* (Konya: Nedve Yayınları, 1974), 57-161.

⁴³ Ahmed Nedim Serinsu, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul’ün Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), 34; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (İstanbul: İFAV, 1998), 97.

⁴⁴ Muhammed Abdu’l-Azîm ez-Zerkânî, *Menâhilü’l-İrfân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988), 1/28.

⁴⁵ Hidayet Aydar, “Hicrî İkinci Asıra Panoramik Bakış”, *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler-1*, ed. Hidayet Aydar vd. (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022), 1.

⁴⁶ Erdoğan Baş, “Kur’ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (İlk Dört Asır)” *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları, III* (İstanbul: İslâm İlimleri Araştırma Vakfı (İSAV), 2002), 30-31; Subhi Salih, *Kur’ân İlimleri*, çev. M. Said Şimşek (Konya: Hibaş Yayınları, ts.), 98.

⁴⁷ Kıraatle ilgili eserler için bk. İbn Nedim, *Fihrist* (Beyrut: Dâru’l-Mâ’rife, 1997), 54-55.

⁴⁸ Bid’at fırka tefsirlerinin ortaya çıkışı ve Kur’ân ilimlerine etkisi için bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsî’l-arabî, ts.), 2/363-367.

⁴⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

II. asrın ikinci çeyreğinden itibaren başlayan ve tasnif dönemini de içine alacak şekilde yaklaşık hicrî IV. asrın ilk çeyreğine kadar devam eden bir zaman dilimini içermektedir.⁵⁰ Bu asırda “İ’câzu’l-Kur’ân” meselesi en hareketli bir şekilde tartışılırken, hicrî ikinci asrın ilk yarısında ortaya çıkan halku’l-Kur’ân meselesi de bu dönemde pek çok âlimin canını yakmıştır. Bu dönemde isnad sistemi ile - haberleri isnadlarına göre nakletme- tefsir yazma geleneği devam etmiştir. Yahyâ b. Sellâm’ı (öl. 200/815) ve Süfyân es-Sevrî’yi (öl. 161/778) Abdurrezzâk b. Hemmâm (öl. 211/826) Buhârî (öl. 256/870) Müslim (öl. 261/875) ve İbn Mâce (öl. 273/886) izlemiştir.⁵¹

3.1. Müfessirlerin Birinci Tabakası: Tâbiîn Dönemi, İslâm Vahyinin Hicaz Dışındaki Dünya ile Karşılaşması, Hicrî I. Asrın Sonu, Hicrî 90-95 - M.709-714 Arası

Emevîler, Hulefâ-yi Râşidîn (632-661) döneminden sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk İslâm hanedanıdır. Suriye’nin merkezi Dimaşk’ta kurulan İslâm tarihinin bu ilk hânedan-devleti, adını kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân’ın (öl. 60/680) mensup olduğu Benî Ümeyye (Ümeyyeoğulları, Emevîler) kabilesinden almıştır. Muâviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyânî kolundan, diğer onbir halife ise aynı ailenin Mervânî kolundandır.⁵² Bu dönemde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kûfe’de yoğunluk kazanmıştır. Abdullah b. Abbas gibi ömürlerinin önemli bir bölümünü Emevîler zamanında geçiren ashâbın genç nesline mensup müfessir sahâbîlerin tefsirle ilgili açıklamaları onların talepleri tarafından kayda geçirilmiş, Tâbiîn’in ilk tabakasına mensup bu müfessirlerin tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir.⁵³

Tâbiîn neslinin en büyük işlevi, kendilerinden önceki neslin Kur’ân ve tefsir mirasını muhafaza etmesi ve sonraki nesle aktarmış olmasıdır. Tâbiîn kendileri bir otorite olmakla birlikte özellikle kritik noktalarda sahâbenin görüşünü nakletme ve üstelik bunu da kimden aldığını belirtme yani sözü sahibine yaslama (isnad etme) zarureti hissetmiştir. Bu usul, sonraki nesillerde önem kazanınca, rivayet gelenek haline gelmiş ve yerleşik bir adet olmuştur.⁵⁴ Hicrî II. ve milâdi 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Tâbiîn, kalan kısmında ise üçüncü kuşak olan Tebeü’t-Tâbiîn veya Etbu’t-Tâbiîn, tefsire damgasını vurmuştur.

Birinci Tabakayı Oluşturan Müfessirler:

1. Alkame b. Kays (öl. 62/682)

⁵⁰ Ömer Özpınar, “Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 20 (2005), 129.

⁵¹ Baş, “Kur’an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi”, 36.

⁵² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/261-260.

⁵³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/261-270.

⁵⁴ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 55.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

2. Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (öl. 90/709)
3. Mürre b. Şürahbil el-Hemedânî (öl. 90/709)
4. Ebü'l Âliye Refi' b. Mihrân (öl. 93/712)
5. İbrâhim en-Nehaî (öl. 95/713)
6. Saîd b. Cübeyr (öl. 95/713), *et-Tefsîr*

Milâdi 680 ve sonrasına tekabül eden birinci tabakada yer alan, Alkame b. Kays, Mürre b. Şürahbil el-Hemedânî gibi bazıları Peygamberimiz döneminde doğmuş ve yaşamış ancak kendisiyle görüşmemiş kişilerdir. Ebü'l Âliye Refi' b. Mihrân hariç tamamı Kûfe okuluna mensuptur ve İbn Mesûd'un öğrencilerinden oluşmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamberi bizzat görmüş, konuşmuş, ondan meselelerin bağlamını öğrenmiş sahâbenin oluşturduğu mümtaz tabaka ile bazı farklılıkların olması kaçınılmazdır. Vahyin tarihsel bağlamdan giderek uzaklaşan yeni toplumlar, kendi dönemseller koşullarını kendi tarihseller bağlamlarıyla değerlendirme durumunda kalmışlardır. Bunun en tipik örneklerinden biri hem fakih hem de muhaddis olan İbrâhim en-Nehaî'dir. Sonraki tabakalarda göreceğimiz yönelişlerin aslında ilk nüveleri burada aranabilir. Tâbiîn dönemindeki zatların tefsire dair yaptıkları şey; sahâbeden âyetlerin açıklamaları ve nüzul sebepleri ile ilgili rivayetler almak ve alınan rivayetleri nakletmek olmuştur. Sistemli bir tefsir oluşumundan söz edilememektedir. Tefsir, daha çok rivayetlere dayanmaktadır. Tefsir henüz müstakil bir ilim olarak neşredilmeye başlamamıştır. Tâbiîn nesli daha çok Emevîler döneminde yaşamıştır. Tâbiîn âlimleri, bu devirde bazı olaylar yüzünden idarecilere karşı tavır aldıkları gibi yine siyasî sebeplerle ortaya çıkan problemleri ve bunların toplumsal sonuçlarını dinî ve ilmî açıdan tartışmışlar; toplumu iç savaşa sürükleyecek isyanlardan kaçınmakla birlikte yöneticilerin tasarruflarını eleştirmek sûretiyle fikrî mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Tâbiîn devrinde İslâm coğrafyasının sınırları Mâverâünnehir'den İspanya'ya kadar ulaşmış, Arap olmayan unsurlar arasında hızlı bir İslâmlaşma faaliyeti başlamıştır. Fethedilen bölgelerin İslâmlaşmasında buralara devlet tarafından eğitici olarak gönderilen Tâbiîn âlimlerinin büyük katkısı olmuş, bu sayede kendilerine mevâlî denilen yeni bir unsur ortaya çıkmıştır. İslâm'a giren bu kişiler, kendi kültür birikimlerini yeni inançlarıyla mezcederek İslâmî ilimlerin gelişmesinde rol oynamıştır. Bu zatların bu tabakada yer almaları tefsir ve hadisle ilgili herhangi bir şeyi rivayet etmeleri yeterli olmaktadır.⁵⁶

Bu dönemdeki tefsir tarzı, daha çok sahâbe rivayetleri, âyetlerin iniş sebebi ve nüzul ortamını tasvir eden sahâbe açıklamaları ile şekillenmektedir. İbrâhim en Nehaî'nin, Müzzemmil sûresi 1. âyeti nazil olduğunda Allah Resûlünün durumunu betimleyen

⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/261.

⁵⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/262-263.

rivayeti buna örnek gösterilebilir.⁵⁷ Aynı şekilde Ka'b el-Kurazî de âyetleri yorumlama yerine sahâbeden hadis nakilleriyle rivayet aktarımı yaparak âyetlerin nerde kim için indiği gibi bilgilerle ortamı resmetmeye çalışmıştır.⁵⁸ Bununla birlikte içtihadı dayalı yorumlar da görmek mümkündür. Mesela, Refi' b. Mihran, Ahzâb sûresi 56. âyetle ilgili olarak, Allah'ın peygamberine salât etmesinden maksadın, Allah'ın, Resûl-i Ekrem'i melekler nezdinde övmesi anlamında yorumlamıştır.⁵⁹ Bu tabakada pek çok kişinin tefsir rivayetleri İbn Abbas'a dayanmaktadır. Bu nedenle, birinci tabakadaki müfessirlerin fikirlerine daha çok İbn Abbas yön vermiştir denilebilir. Bu tabakada medrese ve ekollerin teşekkül etmesiyle beraber İbn Abbas'ın tefsirinin yavaş yavaş renk değiştirdiği gözlemlenmektedir. İbn Abbas ve talebeleri yoluyla Mekke ekolü, Ubey b. Ka'b yolu ile Medine ekolü ve Abdullah b. Mes'ûd ve talebeleri ise Irak ekolünü oluşturmuştur. Birinci tabaka aslında Tâbiîn tabakasıdır. Tâbiîn müfessirleri çoğunlukla mevâlî'dir. Sahâbe döneminde yaşanan bazı olumsuz siyasi olayların (cemel ve siffin) dinî ve siyasi sonuçlar doğurduğu ve bunların bu tabakaya yansıdığı söylenebilir. Siyasi tavır alış ve kamplaşmalar bu tabakada bulunan şahıslardan bazıları için hapis, sürgün hatta ölümler sonuçlanmıştır. Saîd b. Cübeyr'in Haccac b. Yûsuf tarafından (öl. 95/714) öldürülmesi bu duruma örnek verilebilir.⁶⁰

3.2. Müfessirlerin İkinci Tabakası: Tefsir Dönemi; Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn /Tebeu't- Tâbiîn, Hicrî II. Asır –H. 103-198 - M. 722-814 Arası

Hicrî II. asır İslâm dünyasında iki farklı devletin hâkimiyetine sahne olmuştur. Bu devletlerden ilki Emevîler (661-750) diğeri Abbâsîlerdir (750-1258). İslâm dünyasında Emevîler'in yerine Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler meydana gelmiş, Abbâsîler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Abbâsîler'in iktidara gelmesi, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilatlanmış büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hanedanının yıkılmasına yol açmıştır. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelen Abbâsîler 750-1258 yılları arasında hüküm süren ve Osmanlı devletinden sonra en uzun yaşayan hanedan olmuştur.⁶¹

⁵⁷ Bilmen , *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/265.

⁵⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/263.

⁵⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/264-165.

⁶⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/267-270.

⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/41-42.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

İbn Abbas’ın talebeleri Kur’ân-ı Kerîm’de karşılaştıkları bütün müşkülleri hocalarından sorup öğrenmişler, bu bilgilere kendi araştırmalarını da ilâve ederek tefsir ilmine dair ilk eserleri ortaya koymuşlardır. İbn Abbas’ın talebelerinden Atâ b. Ebû Rebâh (öl. 114/732), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721)⁶², Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713), İkrime (öl. 105/723) Hasan-ı Basrî, (öl. 110/728) gibi isimler tefsir ilminde temayüz etmişlerdir. Medine’de sahâbeden Übey b. Kâ’b’in rehberliğinde başlayan tefsir çalışmaları da bu dönemde pek çok müfessirin yetişmesine imkân hazırlamıştır. Sahâbenin ekseriyeti bu şehirde bulunduğu için çok sayıda sahâbîden istifade etme şansına sahip olan Medine müfessirlerinin başında Ebû’l-Âliye er-Riyâhî (öl. 90/709), Muhammed b. Kâ’b el-Kurazî (öl. 105/726), Zeyd b. Eslem el-Adevî (öl. 136/754) gibi kişiler gelmektedir. Irak bölgesinde ilk tefsir çalışmaları Abdullah b. Mes’ûd ve talebeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Katâde b. Diâme (öl. 117/735), Mürre b. Şerâhîl, İsmâîl b. Abdurrahman es-Süddî (Süddî-i Kebîr) (öl. 127/745), Ebû Abdurrahman es-Sülemî (öl. 73/692) onun en tanınmış talebeleridir. Atıyye el-Avfî (öl. 111/729) ve Rebî’ b. Enes el-Basrî (öl. 140/759) de bu ilimde eserler yazmışlardır. Horasan bölgesinde Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), Mısır’da Atâ b. Dînâr (öl. 126/744), tefsir ilminin önde gelen isimleri arasında yer alır. Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) ve Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî (öl. 427/1035) gibi daha sonraki dönemlerde yaşayan müfessirler Emevîler devrinde yazılan, ancak zamanla kaybolan tefsir kitaplarından önemli ölçüde istifade etmişlerdir. Günümüze ulaşan tefsir kaynaklarında yer alan malzemenin büyük bir bölümünün Emevîler devrinde yetişen müfessirlere ait olduğu veya onlar tarafından aktarıldığı görülmektedir.⁶³ Etbu’t-Tâbiîn neslinden, gerek coğrafyanın ve sosyal ortamın genişlemesi, gerek ilim-kültürün gelişmesi gerekse yeni fikri ve itikadî meselelerle karşılaşılması doğal olarak tefsirde kendini hissettirmiştir. Çoğu mevaliye mensup Mücâhid, İkrime, Dahhâk, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebû Rebâh, Katâde, Süddî gibi ilim önderleri tefsir ilminin de öncüleri olmuşlardır.⁶⁴

Kur’ân ve tefsirle ilgili gelişmelerden birisi de kıraat ilminin kurulması, sistemleşmesi ve Abdullah b. Âmir (öl. 118/736), Âsım (öl. 127/745), Ebû Amr (öl. 154/771), Hamza (öl. 156/773), Nâfi (öl. 169/785), Kisâi (öl. 189/805) ve diğer bazı meşhur imamların bu yüzyılda yaşamış olmasıdır.⁶⁵

Hicrî ikinci asırda, İslâm coğrafyasının genişleyip farklı kültürlerden insanların Müslüman olması, Müslümanlar arasında ciddi çatışmalara sebep olan olayların vuku bulması ve ilk kaynağa olan zamansal uzaklık gibi sebepler yüzünden tefsir faaliyetleri hız kazanmıştır. Tefsirin müstakil bir ilim olarak oluşmaya başladığı hicrî ikinci asırda hâricî, şîa, mu’tezile gibi mezhepler, taraftar toplamış ve görüşlerini tespit etmişlerdir. Bu

⁶² İlk tefsir eseri Mücâhid b. Cebr’e nisbet edilmektedir. bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/271.

⁶³ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/97.

⁶⁴ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 54.

⁶⁵ Geniş bilgi için bk. Bilal Deliser, “Hicrî 8. Asra Kadar Kur’ân İlimleri, el-Burhan’ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016).

fırkalar aynı zamanda tefsir faaliyetlerinin çeşitlenerek artmasına sebep olmuştur. Bu fırkalar düşüncelerini meşru bir temele dayandırmak için Kur'an'a başvurmuşlardır. Hadis söz konusu olduğunda uydurma yoluna gidilebiliyorken, Kuran'dan delil bulmakta zorlandıklarında te'vile yönelmişlerdir. Fakat bu durumu genelleyerek yapılan her te'vilin mezhebî olduğunu söylemek doğru olmaz.

Hicrî birinci asrın sonlarından itibaren telif edilen tefsir eserleri, ikinci asırda daha sistematik bir hal almıştır. Saîd b. Cübeyr'in yazmış olduğu *et-tefsir* kitabından Ata b. Dinar nakilde bulunmuştur.⁶⁶ Mu'tezile'nin önderlerinden Amr b. Ubeyd (öl. 144/761), Hasan-ı Basrî'den naklen bir tefsir kitabı kaleme almıştır. Mukâtil b. Süleyman'ın (öl. 150/767) *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı, dönemde kaleme alınmıştır.⁶⁷ Bu dönemde Mukâtil b. Süleyman gibi Kur'an'ı baştan sona tefsir eden müfessirler olduğu gibi kendisine "*et-tefsir*" veya "*kitâbu't-tefsîr*" şeklinde eser nisbet edilen âlimlerden bahsedilmektedir. Ancak henüz, *kütüb-i sitte* veya *kütüb-i tis'a* denilen hadis mecmuaları yazılmamış ve "*kitbü't-tefsîr*" bölümleri oluşturulmamıştır. Bu anlamda Mukâtil'in tefsirinde sahihayn ifadesini aramak tarihsel açıdan tutarsızlık olur.

Hicrî ikinci asrın tefsiri sahâbenin tefsir anlayışından farklı özellikler arz eder. İsrâiliyat bu dönemde tefsire fazlaca girmiştir. Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652), Abdullah b. Selam (öl. 43/663), Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) ve Abdulmelik b. Abzülaziz b. Cüreyc (öl. 150/767) gibi ehl-i kitaptan olup, sonradan Müslümanlığı seçen kimselerden araştırılmadan kabul edilen rivayetler, isrâiliyat denilen haberlerin tefsir alanına girmesine sebep olmuştur.⁶⁸ Bu dönemde tefsir rivayete dayalı olarak devam etmiştir. Diğer taraftan, bu dönemde yaşanan siyasi mezhebi oluşumlar müfessirleri de etkilemiştir. Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760) Abbâsîlerin, Emevîlerden bazıları için uyguladığı imha siyasetini onayladığı için ilim ehli tarafından eleştirilmiştir.⁶⁹ H. II. yüzyılın başlarından itibaren tefsir artık belli başlı bir bilim dalı olarak kendisini kabul ettirmiştir. Tefsirde telif dönemi başlamıştır. Lügavî tefsirler bu dönemde kaleme alınmaya başlamıştır. İmam Mâlik b. Enes (öl. 179/795) hem fakih hem müfessir olarak bu tabakadadır ve *Tefsîr-i Garîbî'l Kur'ân* isimli bir eseri vardır. Yunus b. Habîb (öl. 183/798) nahiv âlimi olarak Kur'an'a dair meâni, lügat, nevâdir, emsal alanında eserleri vardır. *Kitâbu'l-Lügat* bu eserlerinden biridir. Ebü'l Hasan el-Kisâî (öl. 189/805) yedi kıraat imamından biri olarak bu tabakada yerini olanlar arasındadır.⁷⁰

İkinci Tabakayı Oluşturan Müfessirler

⁶⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/287.

⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/300. Bu tabakada Yahya b. Sellâm (öl. 200) ve tefsiri yer almazken, Zeyd b. Ali (öl. 121) ve eseri *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ânî'l-Mecîdî*, Vasıl b. Ata (öl. 131) ve *Meâni'l-Kur'ân*'ına da yer verilmemiştir.

⁶⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâr'ul-Kütübî'l-'Arabîyye, ts.), 2/143.

⁶⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/294.

⁷⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/296-308.

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

1. Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), *et-Tefsîr*⁷¹
2. Şa’bi Ebû Âmir (öl. 103/721)
3. Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), *et-Tefsîr*
4. Tâvûs b. Keysân (öl. 106/725), *Tefsîru Tâvûs*
5. İkrime Ebû Abdillâh el-Medenî (öl. 107/726), *Tefsîru İkrime*
6. İbn Sirîn Muhammed el-Basrî (öl. 110/729),
7. Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), *et-Tefsîr*
8. Atiyyetü’l-Avfî el-Kûfî (öl. 111/729)
9. Atâ b. Ebî Rebah (öl. 115/733), *et-Tefsîr*
10. Katâde b. Diâme (öl. 118/735), *Kitâbu’t-Tefsîr*
11. Kays b. Müslim Ebû Amr el-Cedelî el-Kûfî (öl. 120/737),
12. Atâ b. Dînâr (öl. 126/744), *et-Tefsîr*
13. Süddî-i Kebir (öl. 127/745), *Tefsîru’s-Süddî*
14. İbn Nüceyh es-Sekafî (öl. 131/748)
15. Zeyd b. Eslem (öl. 136/754)
16. Rebî’ b. Enes (öl. 140/757), *et-Tefsîr*
17. Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760), *es-Sahîfe*
18. Amr b. Ubeyd (öl. 144/761), *et-Tefsîr*
19. Muhammed b. Sâib el-Kelbi (öl. 146/763), *Tefsîru’l-Kur’ân*
20. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe (öl. 150/767)
21. Mukâtil b. Süleyman (öl. 150/767) *et-Tefsîr*, *Tefsîr’ü Hamsi Mie Aye Mine’l Kur’an*
22. Şu’be b. Haccac (öl. 160/776)
23. Süfyân-ı Sevrî (öl. 161/778), *et-Tefsîr*,
24. İmam Mâlik b. Enes (öl. 179/795), *et-Tefsîr*

⁷¹ İlk müstakil tefsir kitabı Mücâhid’e nispet edilmektedir. bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/272.

25. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-Adevî (öl. 182/798), *et-Tefsîr*
26. Hüseyim b. Beşir (öl. 183/799), *Kitâbu't-Tefsîr*
27. Yunus b. Habîb (öl. 183/798), *Meâni'l Kur'ân*
28. Ali b. Hamza el-Kisâî (öl. 189/805)
29. Muhammed Ruâsî (öl. 190/806), *Meâni'l-Kur'ân*
30. Süfyan b. Üyeyne (öl. 198/814), *Tefsîru'l-Kur'ân*
31. Vekî' b. Cerrah (öl. 197/812), *Kitâbu't-Tefsîr*

İkinci tabakada Hz. Peygamberi değil de onun ashabını gören, onlardan hadisleri dinleyen müfessirler dönemidir. Tefsir içerik ve biçim yönünden genişlemeye ve değişmeye doğru gitmiş, Kur'an baştan sona kadar âyet âyet tefsir edilmeye başlanmıştır. Sahâbîlerin de başvurduğu yöntem olan, anlamı az bilinen veya Arapça olmayan kelimelerin izahı için şiirle istihsada başvuru artmıştır. Hayatın gelişmesi ve şekil değiştirmesine bağlı olarak fikhî konular çoğalmış, tarihî bilgilere olan ihtiyaç artmış, müfessirler kıssalar ve mübhematın aydınlatılması amacıyla Ehl-i kitaba müracaat edilmiş ya da önceden Ehl-i kitap olup Müslüman olan müfessirler bu mevzulardaki bilgileri tefsirlere taşımışlardır.⁷² Tâbiîn ve tebe-i tâbiîn/Etbeu't-Tâbiîn dönemi müfessirleri bu tabakada yer almaktadır. Rivayet kültürü bu tabakada ağırlığını sürdürmektedir. İmâm-ı Âzam'ın da hocası olan Şa'bî'nin (öl. 104/722) "ashâb-ı kirâm"dan 500 zata yettiği ve bunların pek çoğundan rivayette bulunduğu nakledilmektedir. Hz. Ebû Bekir gibi Şa'bî de Kur'an hakkında konuşmaktan çekinenler arasındadır. Tefsir yöntemi rivayete dayalıdır⁷³ ve nüzûle şehadet tefsir yönteminde belirleyicidir.⁷⁴ Buldukları coğrafya ve muhatap kitlesi itibarıyla İmâm-ı Âzam ve Hasan-ı Basrî gibi reye değer verilmekle birlikte, içtihatla rivayet çeliştiğinde rivayetin tercih edildiğini gösteren örnekler vardır. Mesela: İkrime, Duhân Sûresi 16. âyetteki "batsetu'l kübrâ" lafzını "kıyamet günü" şeklinde tefsir etmiş, bunun üzerine İbrâhim en-Nehaî: "İbn Mes'ûd'un belirttiğine göre bundan maksat "Bedir günüdür" demiştir. Böylece İkrime kendi görüşünden vazgeçip, "Bedir günü" tefsirini

⁷² Emin, *Fecru'l-İslâm* (b.y.: Şeriketü't-Tıbâati'l-Fenniyyeti'l-Müttehde, 1975), 202.

⁷³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/273.

⁷⁴ "Kays b. Müslim, Târik b. Şihab vasıtasıyla Ömer b. el-Hattab'dan şöyle bir rivayette bulunuyor: Yahudilerden biri -Kâ'bü'l-Ahbâr- Hazreti Faruk'a: Yâ Emire'l-Mü'minîn: Sizin kitabınızda okuduğunuz bir âyet vardır ki, eğer biz Yahudi cemaatine nazil olmuş olsa idi, o günü bayram ittihaz ederdik." demiş. Hazret-i Ömer: "O hangi âyettir?" diye sorunca, "Bugün size dininizi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim" (el-Mâide 5/3) âyetidir, diye cevap vermiş. Bunun üzerine Hazret-i Ömer de: "Biz o âyetin Resûl-i Ekrem'e nazil olduğu günü de mekâm da biliriz. Resûlullah Kurban Bayramı arifesi bir cuma günü bu âyet-i kerîme nazil olmuştur." demiştir." Yani onu ihmal, tâzimini terk etmiş değiliz. Cuma günü ise zaten Müslümanlarca bayram ittihaz edilmiştir. Nüzûlünün ertesi günü de Kurban Bayramı'na denk gelmekle bir İyd-i Ekber vukua gelmiş demektir. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/287.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI**

kabul etmiştir.⁷⁵ Hz. Peygamber’in vefatının üzerinden yüz küsur yıl geçmesine rağmen Tâbiîn, âyetlerle ilgili nüzûle şahitlik etme tavırlarını bir tefsir yöntemi olarak rivayetler üzerinden sürdürdüğü görülmektedir. Tıpkı İbn Sîrîn’in Tevbe sûresi 19. âyetinin doğru anlaşılmasına Hz. Ali ve İbn Abbas arasında geçen diyalogu naklederek, imansız bir amelin -ki bu Kâbe’ye ve hacılara hizmet bile olsa- Allah katında bir değerinin olmayacağını beyan etmesi gibi.⁷⁶ Bir âyet hangi sebeple, hangi olay üzerine nazil oldu sorusu müfessirlerce ashâb-ı kirâma dayanılarak gündemde tutulmuştur.

Fikhî tefsirlerin temelleri bu dönemde Ebû Hanîfe ile atılmaya başlanmıştır. Örneğin Ebû Hanîfe, kendisinden sonra Cessâs’ın (öl. 370/981) yazdığı “Ahkâmü’l-Kur’ân” eserine kaynaklık etmiştir. Bu dönemde telif edilen eserler, tefsir ve hadis üzerinedir. Hasan-ı Basrî, Lokmân sûresi 6. âyetteki “lehve’l hadîs” ifadesini şarkı ve şiir olarak tefsir etmiştir. Bu, müfessirin nüzûl dönemindeki toplumun anlayışını kendi zamanının anlayışıyla bağlantı kurarak yansıtmaya açısından önemlidir.⁷⁷ Zeyd b. Eslem’in tefsirdeki yöntemi de hadisleri ve tâbiîn’un kavillerini nakletmekten ibarettir.⁷⁸ Kaza, kader ve irca’ tartışmaları ve bunlara cevap için yazılmış eserlerden söz edilebilir. Mesela, Amr b. Ubeyd kaderiyeye reddiye olarak *er-Reddu ale’l-Kaderiyye* adlı eserini yazmıştır.⁷⁹ Daha sonraki tabakalarda kaderiye ve ceahmiyeye reddiye eserlerine daha sıklıkla rastlanacaktır. Edebiyata ve şiire aşına olan Şu’be b. Haccâc’ın *et-tefsir*’i ve *el-Ğarâib* adında bir hadis kitabının olduğu nakledilmektedir,⁸⁰ Her ne kadar takipçisi kalmasa bile Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) gibi bir kısım insanların Süfyân-ı Sevrî’nin mezhebine tabi olduğu belirtilmektedir. Bu da mezhep olgusunun o dönemde yerleşmeye başladığını göstermektedir.⁸¹ Vahyin Hicaz dışındaki zihinlerle tanışmasının sonuçlarından biri olarak bu tabakada *Meâni’l Kur’ân* eserlerine fazlaca rastlanılmaktadır. Dil ve metin üzerine ilginin arttığı bu dönemde özellikle Kisâ’ın gramer ve dil çalışmaları dikkat çekicidir.⁸²

Vakf konusunda ilk eser yazan kişinin tâbiînden *Kitâbü’l-Vuâf* adlı eseriyle Şeybe b. Nisâh (öl. 130/748) olduğu belirtilmekte birlikte Ruâsî’nin *el-Vakf ve’l-İbtidâ* eseri aynı yüzyılda bu konuda çalışmaların eser ismine ibtidâ lafzının eklenmesi ile gelişerek devam ettiğini göstermektedir.⁸³ Tefsir, hadis ve fikhın yanında rüya tabirleriyle ilgilenen İbn Sîrîn bu tabakanın en dikkat çeken simalarından biridir.⁸⁴

⁷⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/278.

⁷⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/280.

⁷⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/282.

⁷⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/291.

⁷⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/295.

⁸⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/302.

⁸¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/302.

⁸² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/302.

⁸³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/309.

⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/279.

Tâbiîn ve tebü't-tâbiîn döneminde rivayet tefsirine ek olarak başlayan lügavî (filolojik) tefsir eğilimi tefsir çalışmalarına ayrı bir hareketlilik getirmiştir. Önceleri Resûl-i Ekrem'in ve önde gelen ashâbın açıklamaları ile yetinen Müslümanlar İslâm toplumuna katılan ve büyük bir çoğunluğu aslen Arap olmayan unsurların gelişi ile yeni problemlerle karşılaşmaya başlamıştır. Kur'an'ın inişine şahit olmayan ve Kur'an'ın manalarına ilk muhataplar kadar nüfuz edemeyen Müslümanlar Kur'an kelimelerini ve ibarelerini yer yer konulduğu ve sevk edildiği anlam dışında da kullanmaya başlayınca dile hâkim olan ilim adamları bir takım mücerret dil çalışmaları başlatma ihtiyacı duymuştur. Bunun bir neticesi olarak i'râbü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, meân'il-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, el-vücûh ve'n-nezâir gibi Kur'an lafızlarının ve cümlelerinin anlamını belirleyen çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar Kur'an'ı yorumlayacak olanlar için kelimelerin ve âyetlerin anlam sınırlarını belirleyen kaynaklar şeklinde algılanmıştır.⁸⁵ Tabakaya bir bütün olarak bakıldığında kendisine tefsir eseri nispet edilmeyen müellif sayısı çok azdır. Bu çalışmaların yavaş yavaş tefsirle birlikte te'vil asrını hazırladığı söylenebilir.

3.3. Müfessirlerin Üçüncü Tabakası: Te'vil Dönemi; Metinbilimsel Yaklaşımın Kurallara Bağlandığı, İslâmî İlimlerin Sistemleşmeye Başladığı Dönem, Hicrî III. Asır –H. 204-282-M. 820-896 Arası

Milâdî 9. yüzyıla geldiğimizde siyasi coğrafya alanında ikinci büyük fetih dalgasıyla Müslümanların siyasi sınırları Doğu'da Çine Batı'da ise Fransa'nın güneyine kadar genişletilmiştir. 8. yüzyılın ortasında Emevîler'in Abbâsîler tarafından iktidardan uzaklaştırılması, çok geçmeden Mağrib'de Hâricî fikirlere sahip Midrârîler ve Rüstemîler'le Ehl-i Beyt davası güden İdrîsîler'in, Endülüs'te ise Endülüs Emevî hanedanının bağımsız birer devlet olarak ortaya çıkmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla da İslâm dünyasında kalıcı siyasi parçalanmaların zuhur etmesi gibi ciddi gelişmeler vukû bulmuştur. Müslüman siyasi coğrafyası 9. yüzyılda da hareketliliğini devam ettirmiştir. Bu dönemde, iki gelişme dikkat çekicidir. Bunlardan birisi, yüzyılın başından itibaren Abbâsî halifelerinin geniş yetkilerle donattığı valiler tarafından merkezî idareye şeklen de olsa bağlı kalmak üzere İfrikiyye'de Ağlebîler (800-909), Mısır ve Suriye'de Tolunoğulları (868-905), Horasan ve Maverâünnehir'de önce Sâmanoğulları (819-1005), ardından Tahiroğulları (821-873) ve Saffâroğulları (861-1003) hanedanlarının kurulmuş olmasıdır. İkinci gelişme olarak ise İmam Zeyd'in çizgisinde Ehl-i Beyt davası güden Zeydîler'in (864-1526) önce Taberistan ve Deylem'de, yüzyılın sonuna doğru da bu sefer Yemen'de bağımsız devletler kurmaları zikredilebilir. Bu gelişmeler çok açık biçimde İslâm coğrafyasının 9. yüzyılda, giderek daha fazla siyasi parçalanmaya maruz kaldığını göstermektedir.⁸⁶

⁸⁵ Abdulhamit Birışık, "İslâmî ilimlerde Metodoloji/Usûl -V", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı* (İstanbul: y.y., 2014), 48.

⁸⁶ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 61.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

Emevîlerden sonra tarih sahnesine çıkan ikinci büyük İslâm devleti Abbâsîlerdir (750-1258). Hicrî III. yüzyıl Abbasilerin değişen devlet politikalarına sahne olmuştur. Abbâsîler dönemi ilmin farklı alanlarında gelişmelerinin görüldüğü bir dönemdir. Hicrî III. milâdi 9. yüzyılda Irak başta olmak üzere İslâm coğrafyasının genelinde ilim kültür ve sanat alanındaki gelişmeler artarak devam etmiştir. Bunda idarecilerin bu alanlara verdiği desteğin önemli rolü olmuştur. Bu dönemde farklı medeniyetlere ait eserlerin toplanması, bunların önemli bir bölümünün tercüme edilmesi, ilmî araştırma ve tartışmaların yapılması en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Tefsir, hadis, kelam ana metinler olarak kabul edilen büyük eserler telif edilmiştir. Halife Mansur döneminde (136-158) Sanskritçe, Süryânîce, Kıptîce, ve klasik Yunanca’dan çeşitli eserler tercüme edilmiştir. Harun Reşit döneminde devam eden tercime hareketleri Me’mun zamanında (198-218) adeta zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde dil ve edebiyatın yanı sıra müsbet ilimler ve felsefe sahasında da önemli çalışmalar olmuştur.⁸⁷ Tefsir alanındaki çalışmalar ise daha sistemli bir şekilde ele alınmıştır.

Halku’l-Kur’ân meselesi Me’mun’un iktidarı ile birlikte meydana gelen siyasi yapıdaki değişiklikler çerçevesinden hicrî üçüncü asrın ilk yıllarından itibaren açıkça dillendirilmeye başlanmıştır. Halife Mu’tasım (833-842) ve Vasık’ın (842-847) da bu iddiayı sahiplenmesi ile bu konu güç kazanmıştır. Ahmed b. Hanbel örneğinde olduğu gibi bu dönemde söz konusu tartışmalar çerçevesinde kimi âlimler siyasi baskı altında kalmış, hapse veya işkenceye maruz bırakılmıştır.⁸⁸ Bazı Abbâsî halifeleri zamanında halku’l-Kur’ân konusunda bir kısım âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad olan Mihne tartışmaları ile başlayan bu dönem, sosyolojik yapının değişmesi sebebiyle, ahkâm âyetlerini detaylı olarak inceleyen fakih âlimlerin, fikhî tefsir olarak anılan eserleri ortaya koydukları dönemdir. Bu yüzyılda fikhî tefsir yeni bir tarz olarak vücut bulmuştur. Bu eserlerde abdestten cihada kadar Müslümanın yaşamında ihtiyaç duyduğu konulardaki âyetler, mezheplerin düşünce yapısı ve metotlarıyla uyumlu biçimde tefsir edilmiştir Nitekim İmam Şafî’nin (öl. 204/820) *Ahkâmu’l-Kurân* adlı eseri bunlardan sadece birisidir. Vâkidî (öl. 207/823) ve Ebû Hanîfe ed-Dineverî (öl. 282/895) ile birlikte ilk tarih kitaplarının yazılmaya başladığı bu dönemde tefsirde filolojik yaklaşımların arttığı görülmektedir. 8. yüzyılın sonlarına doğru başlayan dil kurallarını belirleme, kelimelerin anlam ve form bakımından kayıt altına alınma çalışmalarından yararlanılarak, 9. yüzyılda bazı âlimler tarafından dil tefsirinin en kıymetli eserleri ortaya konulmuştur. Zira bu dönemde ilk kaynaktan uzaklaşma daha belirgin hale gelmiş ve metin ile baş başa kalınmıştır. Bu sebeple Kuran’ı anlamak ve tefsir etmek için lügavî tahlillere başvurulmuştur. Ferrâ’nın (öl. 207/822) *Meâni’l-Kurân*’ı, Müberred’in (öl. 286/900) *Meâni’l-Kurân*’ı, Sa’leb’in (öl. 291/904) *Meâni’l-Kurân*’ı, İbn Kuteybe’nin (öl. 276/889) *Te’vîlu Müşkili’l-Kurân*’ı ve *Meân’il-Kurân*’ı bunlardandır. Kuran’ın filolojik açıdan incelenmesi kıraat ilmi üzerine yazılan eserlerin ortaya çıkmasını da beraberinde

⁸⁷ Gürkan Dağbaşı, “Abbâsî Dönemi Çeviri Faaliyetleri”, *Eskiye* 27 (2013), 179-186.

⁸⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/333.

getirmiştir. Farklı kıraatlerin önde gelen ravilerinden olan Kâsım b. Sellâm'ın (öl. 223/838) *el-Kıraat* adlı eseri bunun bir örneğidir. O aynı zamanda nüzul döneminden uzaklaşılması sebebiyle ortaya çıkan nesih tartışmaları dolayısıyla neshe dair eser veren isimler arasındadır.⁸⁹ Kütüb-ü Sitte yazarlarından Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Tirmizî (öl. 279/892), Nesâî (öl. 303/915), bu dönemde yaşamışlar ve daha önce oluşmuş olan tefsir rivayetlerine “Kitâbü't-tefsîr” babı başlığı altında hadis eserlerinde yer vermişlerdir.

Son olarak hicrî üçüncü asırda/üçüncü tabakada iç ve dış sebeplerin birlikte oluşturduğu, zühd ve takva ağırlıklı bir hayat tarzı olan tasavvuftan bahsedilebilir. Bu tabakada Sehl et-Tüsterî (öl. 283/896) gibi ileri gelen mutasavvıf müfessirler bulunmaktadır. Onun *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm* adlı tefsiri işarî tefsir alanında önemli bir yer tutmaktadır.

Bu yüzyıla tefsir ilmi açısından te'vil asrı denebilir. Taberî'nin ölümü hicrî 310 olması nedeniyle dördüncü tabakaya dâhil olsa bile tefsirini bu yüzyıldaki birikime göre oluşturmuş ve adını te'vil (*Câmiu'l Beyân An Te'vili Âyi'l-Kur'ân*) koymak suretiyle tefsir onun şahsında te'vil ismiyle yeni bir şekle bürünmüştür.⁹⁰ Önceki dönemde ortaya konan fıkhi birikim bu dönemde de devam edegelmiş, İmam Şafiî gibi büyük müçtehitler ortaya konan bu birikimlerden sonra, kendi usûllerini belirlemiş ve bu ilmin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Dönemin bir diğer belirgin özelliği, Kur'an'ın dil ve belagati üzerine yapılan çalışmalardır. Bu dönemde Ferra, Ahfeş gibi dilbilimciler sayesinde Kur'an dili üzerine büyük bir birikim meydana getirilmiştir. Resûl-i Ekrem zamanında resmen yazılan hadislerin varlığına dair elimizde belgeler olsa bile⁹¹, hadis ilminin teşekkülü ve sistemleşmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir denilebilir. Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî gibi muhaddisler bu asırda yaşamıştır.

Üçüncü Tabakayı Oluşturan Müfessirler:

1. İmam Şafiî (öl. 204/820), *Ahkâmü'l-Kur'ân*
2. Ravh b. Ubâde (öl. 205/820), *Kitâbu't-Tefsîr*
3. Yezid b. Hârûn (öl. 206/821), *Tefsîru'l-Kur'ân*
4. Muhammed b. Müstenîr (öl. 206/821): *Meâni'l-Kur'ân; İ'râbü'l-Kur'ân; Mecâzü'l-Kur'ân, Müteşâbihü'l-Kur'ân*
5. Vâkîdî Ebû Abdillâh (öl. 207/823), *Tefsîru'l-Kur'ân*
6. Ferra Yahyâ b. Ziyâd (öl. 207/822), *Meâni'l-Kur'ân*

⁸⁹ Özdemir, *Tarihte Müslümanlar*, 75-76.

⁹⁰ Muhammed Fâzıl İbn Âşur, *Ana hatlarıyla Tefsir Tarihi*, çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiş (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 30.

⁹¹ Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 36-44.

TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN *BÜYÜK TEFSİR*
TARİHİ/TABAKATÜ'L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI

7. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824), *Mecâzü'l-Kur'ân*
8. Abdürrezzak b. Hemmâm (öl. 211/827), *Tefsîru'l-Kur'ân*
9. Ebu'l-Hasan Ahfeş-i Evsat (öl. 215/830), *Tefsîru Meâni'l-Kur'ân*.
10. Âdem İbn İyâs (öl. 220/835), *Kitâbu't-Tefsîr*
11. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 223/838), *Garîbü'l-Kur'ân, Meâni'l- Kur'ân, el-Kurâât*
12. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hâtım (öl. 235/850), *et-Tefsîr*
13. Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (öl. 235/849) *et-Tefsîr*.
14. İshak b. Râheveyh (öl. 238/853), *Kitâbu't-Tefsîr*
15. Osman b. Ebî Şeybe (öl. 239/853), *et-Tefsîr, Kitâbü'l-Ahkâm*
16. İmam Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), *et-Tefsîr*
17. Ebü'l Hasan Ali el-Mervezî (öl. 244/858) *Ahkâmü'l- Kur'an*.
18. Abdullah b. Humejd (öl. 249/863), *et-Tefsîr*
19. Ebû Muhammed ed-Dârimî (öl. 255/869), *et-Tefsîr*
20. İmam Buhârî (öl. 256/870), *Tefsîrü'l-Buhârî*
21. İmam Müslim b. Haccâc (öl. 261/875)
22. İbn Abdî'l- Hakem (öl. 268/881), *Ahkâmü'l-Kur'ân*
23. İbn Mâce (öl. 273/887), *et-Tefsîr*
24. Ebû Dâvûd es-Sicistnânî (öl. 275/889)
25. İbnü'n Nakîb el-Endülîsî (öl. 276/889), *et-Tefsîr*
26. Bakıy b. Mahled el-Kurtubî (öl. 276/889), *et-Tefsîr/et-Tefsîrü'l-kebîr*
27. İbn Kuteybe (öl. 276/889) *Meâni'l-Kur'ân, Garîbü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Âdâbü'l-Kurâât*
28. Ebu Hâtım er-Râzî (öl. 277/890), *Tefsîru'l-Kur'ân*
29. Tirmizî Ebû İsa (öl. 279/892)
30. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (öl. 282/895), *Tefsîrü'l- Kur'an*,

31. İsmail b. İshak (öl. 282/895), *Tefsîrî İbn İshak, Meâni'l-Kur'an, Ahkamü'l-Kur'an, el-Kırâât*
32. Sehl b. Tüsteri (öl. 283/896), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm (Tefsîrü't-Tüsterî)*
33. Müberred (öl. 286/900) *Mâni'l-Kur'an, İ'râbü'l-Kur'an.*
34. Haffaf Ebû Yahyâ (öl. 286/900) *et-Tefsîrü'l-Kebîr.*
35. Sa'leb Ahmed b. Yahyâ (öl. 291/904) *Meâni'l-Kur'an, İ'râbü'l-Kur'an, Garîbü'l-Kur'an, el-Kırâât*
36. Ebu Yahya er-Râzî (öl. 291/904) *et-Tefsîr.*
37. İsmail b. İshak el-Cehdamî (öl. 282), *Ahkâmü'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an, el-Kırâât* ⁹²

Üçüncü tabakaya tefsir ilmi açısından bakıldığında dil ve dilbilim asrı denilebilir. Muhammed b. Müstenir, Ferra, Ahfeş, Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Müberred, gibi filoloji tarihine damgasını vurmuş müellifler bu tabakadadır.⁹³ Bu nedenle metinbilimsel yaklaşımların kurallara bağlandığı bu dönem dildeki birikimin tefsirlerde vücut bulduğu söylenebilir. Abdürrezzak b. Hemmâm , İmam Ahmed b. Hanbel, Dârimî, İmam Buhârî, İmam Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî gibi müelliflerin bu tabakada varlığı, rivayet geleneğinin güçlü olduğunu göstermektedir. Dilbilim tefsirleri kendilerini rivayetten soyutlayamayacak bir alana da şahitlik etmektedirler. Bu tabakada tefsir rivayetleri ve nakilleri dışında fikhî alanın işlevselliği söz konusudur. Bu dönemde Ferrâ gibi öncüler, Arap dil ve gramerini esas alarak Kur'an'ın dil çözümlemelerine yönelik çalışmalar yapmışlardır.⁹⁴ Dönemin oluşmuş dil okullarına bağlı kalan Ferrâ, Arap dilinin disiplin kazanmasına katkı sağladığı söylenebilir. Ferrâ'nın Kur'an'ın prensipleri ve dayanaklarından bahseden, *el-Mesâdir fi'l-Kur'an* eseri bu anlamda önemlidir.⁹⁵ Tarihin akışının ve değişimin dile yansıdığı söylenebilir. İstivâ âyeti gibi bazı âyetler dil üzerinden te'vil edilirken yapılan tartışmalara bakıldığında çağın ilmî meslekleri ve düşünsel yapıları hakkında fikir edinilebilir.⁹⁶ İlk kaynaktan uzaklaşıldıkça dili koruma ve metinle baş başa kalmanın, dil üzerinden ürettiği sonuçların görüldüğü, dilbilimsel tefsirin başladığı tabaka üçüncü tabakadır. Kur'an'ın indiği dönemdeki Arapça ile 3. yy'daki Arapça doğal olarak farklılaşmıştır. İbn Kuteybe'nin, müşebbihe olmakla suçlanabilmesi vahyi anlamada gruplaşmış olan fırkaların tartışmalarını dil üzerinden yürüttüklerinin

⁹² Tabakalarda günümüze ulaşmış ulaşılmadığına bakılmaksızın müelliflerin yalnızca tefsirle ilgili eserlerine işaret edilmiştir. Yazdıkları onlarca eser ve isimleri için bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/313-360.

⁹³ Bu müelliflerin dilbilime katkılarını bir arada görmek için bk. Ali Bulut, *Filolojik Tefsir Doğuşu ve Öncüleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 2023), 100-136;170-172.

⁹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/319.

⁹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/319.

⁹⁶ Üçüncü yüzyıl dil tefsirlerinin tanıtımı ve tartışmalar için bk. Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ın Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 145-218.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

delilidir.⁹⁷ Hadis, fıkıh, tefsir ilimlerinin ilk tedvin zamanına yetişen Vâkidî, sahâbe, Tâbiüne ilişkin siyer ve meğazi bilgilerini toplaması, kaydetmesi ve İslâm beldelerinin fütuhıyla ilgili eserler yazması ve bunların yabancı dillere çevrilmesi, İslâm tarihçiliğinin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir.⁹⁸ Bağdat, Basra, Kûfe gibi Hicaz dışındaki yerlerin ilmî, fikrî, kültürel, bilimsel yapının ve değişimin zorunlu sonucu olarak bu tabakada teorik nesih tartışmaları görülmektedir. Yeni durumlara cevap verebilmek ve yeni hükümler koyabilmek için teoriler üretmek kaçınılmaz olmaktadır. Ebû Ubeyd Kâsım Sellâm’ın, nâsih mensûh alanındaki eseri buna örnek olarak verilebilir. Yine Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *kırâât* eserinde bütün kıraatleri bir arada toplayan çalışmaya imza atanlardan biridir.⁹⁹ Bu tabakada kıraatlerle ilgili İsmail b. İshak ve Sa’leb Ahmed b. Yahyâ’nın *el-kırâât* adlı eserleri¹⁰⁰ dışında fazla esere rastlamasak ta yedi kıraatin resmiyet kazandığı hicrî. III. ve IV. asırlar gerek dilsel gerek tarihsel ve gerekse metodolojik açıdan kıraat tartışmalarının devam ettiği görülmektedir.¹⁰¹

Bu dönemde İmam Şâfiî gibi kural koyucu otoriteler devreye girmiştir.¹⁰² Müfessirler siyasi, kültürel ve sosyolojik tabanın değişimi ve yeni unsurlarla temas ve dinle hayatın irtibatını sağlama çabasına girmişlerdir. Hallâc-ı Mansûr’un (öl. 309/922) da aralarında bulunduğu çok sayıda öğrenci ve mürid yetiştiren Sehl et-Tüsterî bu tabakada dikkat çeken simalardan biridir. Bağdat Basra ve Kûfe gibi ilim merkezlerinin bu dönemde tasavvufi düşünceye ev sahipliği yaptığı görülmektedir.¹⁰³ Müfessir olmadığı veya başka bir sebepten dolayı üçüncü tabakada yer verilmesi bile, ikinci tabakada inançla ilgili oluşan felsefî nitelikli sorulara cevap verebilecek Hâris el Muhâsibî (öl. 243/857) gibi âlimlerin varlığı bu yüzyılda ilmî bir yetkinlik alanı ve düşünce birikiminin oluştuğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Müslümanlar tarihi hicretle başlattığı için Resûl-i Ekrem’in hicretten sonra 10 yıllık bir hayatı olmuştur. Hicrî birinci asır dediğimizde buraya hem Allah resûlü hem de onun seçkin sahâbîlerinden bir kısmı dâhil olmaktadır. Onlar bugünkü anlamda bilimsel bilgi faaliyeti ile meşgul olmasalar da dinin mutlak anlamda sonraki nesillere taşıyıcısı olmuşlardır. Aynı zaman İslâmî ilimlerin tamamına kaynaklık ettikleri tartışılmaz tarihi bir hakikattir. Bu nedenle “mümtaz tabaka” olmayı hak etmektedirler. Hz. Peygamberin tedrisinden geçmiş olan sahâbîler müfessir olarak kabul edilmese bile, daha sonraki

⁹⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/350.

⁹⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/317.

⁹⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/327.

¹⁰⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/359-360.

¹⁰¹ Kıraat ilminin tarihsel serencamı için bk. Mehmet Dağ, “Kıraat İlminin Akademik Serencamı -Araştırma Mantığı ve Biçimi Üzerine-” *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 311-322.

¹⁰² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/313.

¹⁰³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/357.

müfessirlere ulaşan rivayetleri sebebiyle anılması gerektiğini düşünerek sahâbeden 15 zatın ve onların sonraki dönemlere ulaşan rivayetlerini aktarmaya çalışmıştır

Ömer Nasuhi Bilmen'in tabakalardaki şahısları seçimi tamamen kendine özgüdür. Kâ'b el-Ahbâr (öl. 32/652), Abdullah b. Selam (öl. 43/663), Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) ve Abdumelik b. Abzülaziz b. Cüreyc (öl. 150/767) gibi tefsir alanında adı çokça anılan bu zevata Bilmen, hiçbir tabakada yer vermemiştir. Özellikle günümüze ulaşmasa da kendisine *Tefsîru İbn Cüreyc* adıyla tefsir eseri nispet edilen ve sonraki asırlarda Taberî başta olmak üzere Begavî, Kurtubî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, İbn Kesîr ve Süyûtî gibi pek çok meşhur müfessirin tefsirlerinde kendisinden bolca faydalandığı¹⁰⁴ İbn Cüreyc'den hiç bahsetmemiştir. İmâm-ı Âzam ise bütün içtihatlarını en önce Kur'an'a isnat ettiği, tefsirlerde ona ait inanç, ibadet ve muamelata dair binlerce meseleler yer aldığı ifade edilerek, üstâzü'l-müfessirîn nâmî ile ikinci tabakada yer almıştır. Abdullah b. Âmir, Âsım, Ebû Amr, Hamza, Nâfi ve Kisâi gibi bazı meşhur kıraat imamları, ikinci yüzyılda kıraat ilminin gelişmesine ve sistemleşmesine katkıları oluşu halde müfessir ünvanıyla bu tabakada yer alamamışlardır. Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve aynı zamanda kıraat âlimi olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm ise bir sonraki tabakada müfessir kadrosunda yer almıştır. Üçüncü tabakadaki son isim İsmâîl b. İshâk el-Cehdamî'dir. Ölüm tarihine göre ilk sırada olması gerekirken dizgi veya baskı hatasından kaynaklanan bir yanlışlık sebebiyle bu tabakadaki son şahıs olarak yerini almıştır.

Sahâbe ve tâbiîn'den olan âlimlerin tefsir tarzı önce âyetin zikredilmesi sonra âyetin tefsiri ile ilgili gelen rivayetin nakledilmesi şeklindedir. Aynı şekilde tâbiîn de ilgili rivayetleri senedi ile birlikte zikrederek tefsir yapma yöntemini benimsemiştir. Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. Cerrâh ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın tefsirleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bunlara Şûbe b. Haccâc, İshâk b. Râhûye gibi kişiler de eklendiğinde tamamının aynı zamanda hadis imamlarından olduğu anlaşılır. Tabakalardaki müelliflerin birçoğunun muhaddis olması evvel emirde ilim denildiğinde hadisin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Vakıanın böyle olması tefsir ilminin hadis eserlerinin içinden çıkarak müstakil bir ilim haline geldiği anlamına gelmez. Tabakalarda şahit olunduğu gibi hadis eserlerinden önce *kitâbü't-tefsîr* veya *et-tefsîr* adıyla kendilerine tefsir eseri nispet edilen müellif sayısı hiç te az değildir.

Hicrî üçüncü tabakada, Muhammed b. el-Müstenir, Vâkıdi, Ferrâ, Mamer e-Müsennâ, Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî, İmam Müslim, İbn Kuteybe, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Sehl b. Tüsterî, Müberred, Sa'leb, İsmâîl b. İshâk gibi müellifler bulunmaktadır. Bilmen'in, *Büyük Tefsir Tarihi*'nde bu kişilerin farklı türlerde onlarca eserlerinin adlarını zikretmiş olması, bu yüzyılda teliflerin hem sistemleştiğini hem de sayıca arttığını, aynı zamanda tefsirin kaynakları arasına rivayetin yanında artık

¹⁰⁴ İsmail Cerrahağlu, "İbn Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/405.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
*TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİNADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI***

ıçtihadın, reyın ve te’vılın de girdiğini göstermektedir. Bu yüzyıla te’vil asrı denilmek suretiyle, farklı zihinsel bir duruma ve döneme işaret edilmek istenmektedir.

Tabakâtü’l-Müfessirîn eserleri, tefsir tarihini süreklilik içerisinde okuyabilme imkânı veren, yüzyıllık dönemlerle bir disiplini bütün süreçleriyle ele alan, bütüncül bir okuma önerisi sunan eserlerdir. Bu nedenle tefsir tarihi kitaplarına yalnızca tefsir bilim tarihinde olanları aktaran metinler değil, tefsir tarihi tecrübesinin doğru anlaşılmasına da katkı sunan birer kaynak olarak bakılmalıdır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Bilal Deliser

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Akbaş, Mustafa Yasin. *Hadis Edebiyatında Kitâbu't-Tefsîrler ve Taberî Tefsiri ile Karşılaştırılması*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aydar, Hidayet. "Hicrî İkinci Asra Panoramik Bakış". *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler-1*, ed. Hidayet Aydar vd. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.
- Baş, Erdoğan "Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (İlk Dört Asır)". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları, III*. İstanbul: İslâm İlimleri Araştırma Vakfı (İSAV), 2002.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yay., 1973.
- Birişik, Abdulhamit. "İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl -V". *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri, Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*. İstanbul: y.y., 2014.
- Birişik, Abdulhamit. "Tabakat "(Tefsir). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bulut, Ali. *Filolojik Tefsir Doğuşu ve Öncüleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 2023.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Cevdet Bey, Bergamalı. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. sad. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Çiçek, Mehmet. "Edirnevî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Tefsir Tabakât Literatüründeki Yeri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (2020), 116-142.
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminin Akademik Serencamı -Araştırma Mantiği ve Biçimi Üzerine-". *Ekev Akademi Dergisi* 17/56 (Yaz 2013), 311-322.
- Dağbaşı, Gürkan. "Abbâsî Dönemi Çeviri Faaliyetleri". *Eskiyeni* 27 (2013), 178-187.
- Deliser, Bilal. "Hicrî 8. Asra Kadar Kur'an İlimleri, el-Burhân'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 1-23.
- Deliser, Bilal. "Tarih Felsefesi ve Metodolojisi, Biyografik Tarih Yazımı Çerçevesinde, Tefsir Tarihi Yazımı Açısından Şemsüddîn Muhammed B. Ali Ed-Dâvûdî ve "Tabakâtü'l-Müfessirîn" Adlı Eseri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 182-203.
- Deliser, Bilal. "Tefsir Tarihine Konulu Yönelişler ve Konulu Tefsir -Eleştirel Yaklaşım". *Universal Journal of Theology* 3/1 (2018), 16-38.
- Deliser, Bilal. *Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: İFAV, 1998.
- Derveze, İzzet. *Kur'ânü'l-Mecîd*. çev.Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Salih b. Muhammed el-Hızzî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- Emin, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. Beyrut: Dâr'ul-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. b.y.: Şeriketü't-Tıbâati'l-Fenniyyeti'l-Müttehude, 1975.
- Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/324-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an Tarihi*, çev. M. Sait Mutlu. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- İbn Âşur, Muhammed Fâzıl. *Ana hatlarıyla Tefsir Tarihi*. çev. Bahattin Dartma-Ömer Pakiş. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Zeki Kadiri Ugan. İstanbul: M.E.B Yay., 1989.
- İbn Nedim, *Fihrist*. Beyrut: Dârü'l-Mâ'rife, 1997.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîmin Nüzûlü ve Kıraatı*. Konya: Nedve Yayınları, 1974.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Süyûti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/198-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

**TARİHSEL ARKA PLANLI YÜZYIL OKUMALARI –I: ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN *BÜYÜK TEFSİR*
TARİHİ/TABAKATÜ’L MÜFESSİRİN ADLI ESERİNİN İLK ÜÇ TABAKASI**

- Okumuş, Mesut. “Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri”. *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*. İstanbul: yy., 2010.
- Özaydın, Abdulkerim. “Asr-ı Saâdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/501. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özcan, Esat. “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/44 (Temmuz-Aralık 2020), 66-87.
- Özdemir, Mehmet. *Tarihte Müslümanlar*. Ankara: Otto yayınları, 2020.
- Özpınar, Ömer. “Teşekkül Sürecinde Hadis-Fıkıh İlişkisi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi] 20 (2005), 129-150.
- Salih, Subhi. *Kur’an İlimleri*. çev. M. Said Şimşek. Konya: Hibaş Yayınları, ts.
- Serinsu, Ahmed Nedim. *Kur’an’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul’ün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Tefsir Tarihi Atlası ve Uygulamalı Haritaları*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Süyûtî. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. thk, Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.
- Şentürk, Mustafa. “Kâsım el-Kaysî’nin Târîhu’t-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Tarihi Yazını Açısından Değeri”. *Harran İlahiyat Dergisi* 46 (Aralık 2021), 18-33.
- Temel, Enes. “Tabakâtü’l-Müfessirîn Literatürünün Müfessir Kimliğinin Tespitine Katkıları-I: Süyûtî’nin Tabakâtü’l-Müfessirîn’i Bağlamında Tematik ve Metodolojik Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 381-420.
- Yaran, Rahmi. “Ömer Nasuhi Bilmen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-turâsi’l-arabî, ts.
- Zerkânî, Muhammed Abdu’l-Azîm. *Menâhîlu’l-İrfân*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988.
- Zerkeşî, Muhammed b. Bahadır Bedreddin. *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1988.